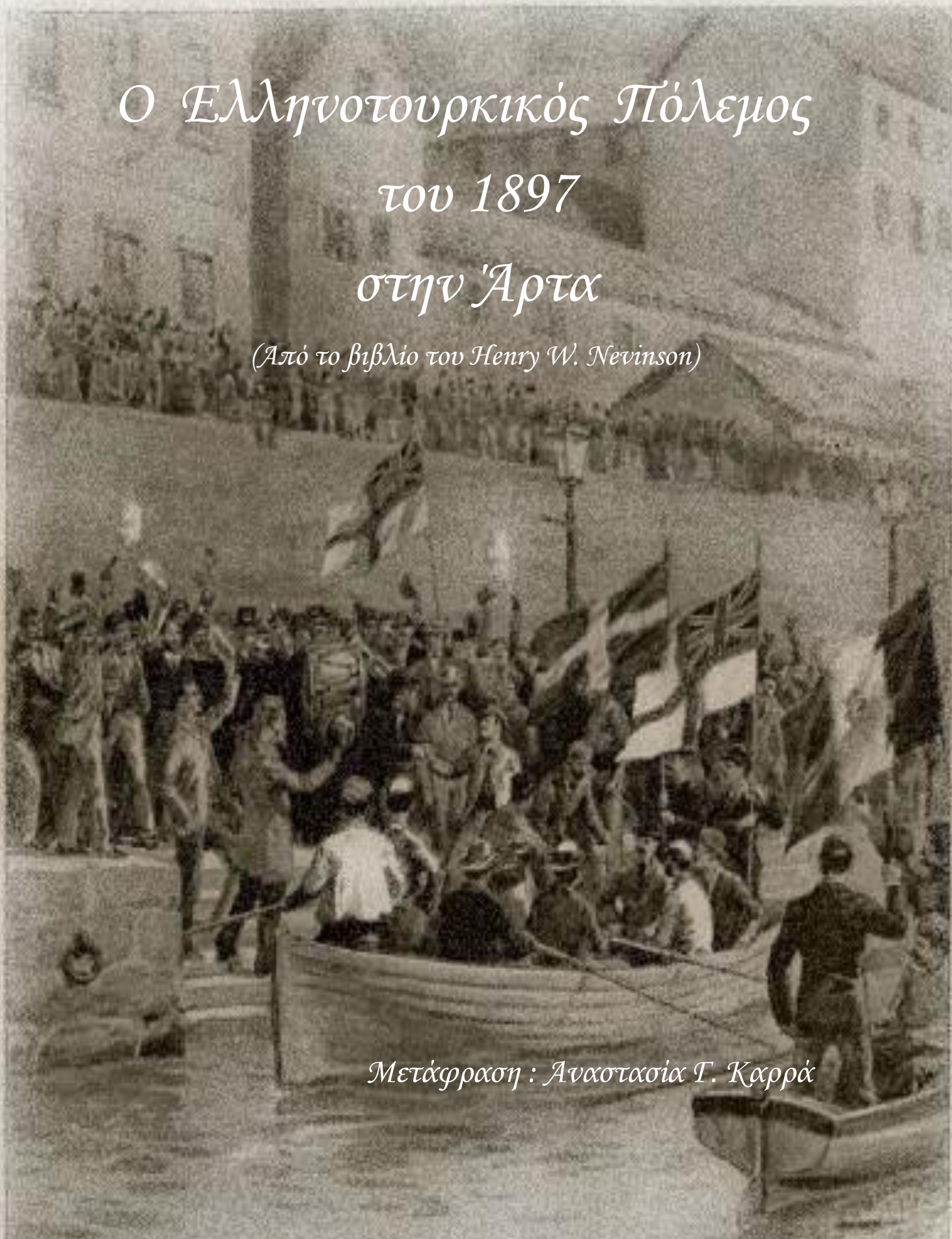

Ο Ελληνοτουρκικός Πόλεμος
του 1897
στην Άρτα

(Από το βιβλίο του Henry W. Nevinson)

Μετάφραση : Αναστασία Γ. Καρρά

ΣΚΗΝΕΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΟΛΕΜΟ ΤΩΝ ΤΡΙΑΝΤΑ ΗΜΕΡΩΝ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΗΝ
ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΤΟΥΡΚΙΑ του HENRY W. NEVINSON, 1898

Πρόκειται για την μετάφραση του αποσπάσματος που περιγράφει τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 στην περιοχή της Άρτας όπως τον περιέγραψε ο Henry Woodd Nevinson στο βιβλίο του με τίτλο “Scenes in the thirty days war between Greece & Turkey, 1897”, που εκδόθηκε στο Λονδίνο το 1898 από τους J.M. Dent & co.

Ο Henry Woodd Nevinson ήταν Άγγλος πολεμικός ανταποκριτής. Εργαζόταν στην εφημερίδα The Daily Chronicle και το 1897 στάλθηκε στην Ελλάδα για να καλύψει τον Ελληνοτουρκικό πόλεμο. Ο φίλος του, Henry Brailsford, επεσήμανε: «Ως πολεμικός ανταποκριτής ο Νέβινσον ήταν πάντα σχολαστικά προσεκτικός στη συλλογή των γεγονότων του και τα γραπτά του συχνά ενέπνεαν όσους αγωνίζονταν για την ελευθερία. Τα επόμενα χρόνια ανέπτυξε τη φήμη του εξαιρετικού πολεμικού ρεπόρτερ». Έφτασε στην Αθήνα με ατμόπλοιο μέσω Κέρκυρας. Εκεί προσέλαβε έναν νεαρό Έλληνα που γνώριζε αγγλικά σαν διερμηνέα : «.....Είχα μαζί μου έναν νεαρό Έλληνα, τον οποίο είχα γνωρίσει τυχαία στην Αθήνα, και τον είχα προσλάβει για να με βοηθήσει στη γλώσσα. Είχε μεγαλώσει στην Αγγλία και πάντα έδειχνε μια μεγάλη επιθυμία να θεωρηθεί Άγγλος. Ως Έλληνας με βοήθησε πολύ και με συνόδευε στο μεγαλύτερο μέρος της εκστρατείας, αν και συχνά, πολύ παρά τη θέλησή του. Μπορούμε να τον ονομάσουμε «Μαύρο».....». Αφού παρακολούθησε τις μάχες στο μέτωπο της Θεσσαλίας, αμέσως πριν το Πάσχα παίρνει οδηγίες να περάσει στην Ήπειρο, και να φτάσει στην Άρτα, επιλέγοντας να διασχίσει τα βουνά που χωρίζουν τη Άρτα από την Καρδίτσα.....

Τα πρώτα 7 κεφάλαια το βιβλίου του είναι αφιερωμένα στο μέτωπο της Θεσσαλίας. Η αφήγηση για το μέτωπο της Άρτας περιλαμβάνεται στα κεφάλαια 8 -13 (σελίδες 111 – 235) και το βιβλίο τελειώνει με δυο ακόμη κεφάλαια αφιερωμένα στον πόλεμο στην Κρήτη. Μπορείτε να διαβάσετε το βιβλίο στην αγγλική έκδοση στο λινκ <https://archive.org/details/scenesinthirtyd01nevigoo/page/n164/mode/2up>

Στο εξώφυλλο «The Graphic - English volunteers embarked on Corfu to Patras and from there to the front of the war, 1897». (Πηγή : Τεννάδειος Βιβλιοθήκη)

VIII. ΤΟ ΠΕΡΑΣΜΑ ΤΗΣ ΠΙΝΔΟΥ

.....Ο αγώνας για το πέρασμα της Μελούνας είχε στην πραγματικότητα μόλις αρχίσει, και αυτός ήταν το μόνο που με απασχολούσε. Δεν σκεφτόμουν άλλο πια την ημέρα του Πάσχα ή τη χαρούμενη άνοιξη. Περίπου το μεσημέρι περάσαμε απ' εκείνο το μεγάλο πέρασμα στις Πόρτες που έβλεπα τόσο συχνά, και τρανταζόμασταν πάνω στο κάρο, κατά μήκος της βάσης του γυμνού τύμβου όπου ο Καίσαρας είχε εισβάλει κάποτε και είχε λεηλατήσει τη μεγάλη οχυρή πόλη των Γόμφων και έτσι μπήκαμε στα βουνά και στην πρώτη στροφή της κοιλάδας φάνηκε το απομακρυσμένο αλλά χαριτωμένο χωριό Μουζάκι, όπου το κάρο έπρεπε να γυρίσει πίσω.

Η Πόρτη (Πόρτες) Καρδίτσας, 6 χιλιόμετρα από το Μουζάκι. (Πηγή : <https://www.portinews.gr/>)

Νομίζω ότι οι χωρικοί, και γενικά οι ντόπιοι της Πίνδου, δεν είχαν ξαναδεί ξένο, αν και υπήρχε μια αμυδρή παράδοση ότι πριν από πολλά χρόνια ένας Γάλλος είχε προσπαθήσει να περάσει από τα περάσματα προς την Ήπειρο, αλλά είχε επιστρέψει τη δεύτερη μέρα. Όλος ο αντρικός πληθυσμός μαζεύτηκε στο δρόμο για να μας κοιτάξει και με βάλανε με τον Μαύρο σε ένα ανοιχτό περίπτερο, για να έχουν όλοι καλή θέα. Ήρθε ο σημαντικός Δήμαρχος. Αυτός διατηρούσε στο χωριό μπακάλικο ή Παντοπωλείο, και ήταν αυτός που παρακάλεσα για έναν οδηγό για την Άρτα καθώς και για οποιοδήποτε τετράποδο που μπορούσε τουλάχιστον να σέρνει τα πόδια του. Αμέσως δημιουργήθηκε μια αναταραχή. Όλοι δήλωσαν ότι ήταν αδύνατο, και όμως —και όμως— αν ήταν δυνατό, τι μεγάλη ευκαιρία θα ήταν αυτό για κάποιον! Κάθε ενήλικος άντρας στο χωριό ήθελε να ξεκινήσει αμέσως, και μετά ξαφνικά, όλοι αρνήθηκαν προβάλλοντας την πιο αδύναμη δικαιολογία. Αλλά μετά όλοι συμφώνησαν ότι, καθώς δεν μπορούσαν να το κάνουν οι ίδιοι, ο Σπύρος ήταν ο άνθρωπός μου. Ο Σπύρος στην πραγματικότητα, είχε πάει με τα πόδια στην Άρτα και είχε επιστρέψει, λίγα χρόνια πριν. Ο Σπύρος πέρασε στριμώχνοντας μέσα από το πλήθος και στάθηκε μπροστά μου, στο μαγαζί. Ήταν ένα ψηλό, αδύναμο πλάσμα

τριάντα περίπου χρόνων, βαθιά ηλιοκαμένο, δασύτριχο και χωρίς κούρεμα.. Το μάτι του ήταν άγριο και κλεφτό, αλλά υπήρχε κάτι αθώο που θύμιζε δάσος στο βλέμμα του που μου εξήγησε τη φαντασία, γιατί μου θύμισε την ίδια στιγμή τον Πάνα και τον Ιωάννη τον Βαπτιστή συγχρόνως. Το κεφάλι του ήταν γυμνό και το μακρύ καφέ παλτό του, δεμένο γύρω από τη μέση του με λίγο κορδόνι, ήταν σαν ένα ρούχο από τρίχες καμήλας. Είπε ότι νόμιζε ότι θα μπορούσε να ξαναβρεί τον δρόμο, και είχε κι ένα άλογο, έναν ωραίο μικρό επιβήτορα, αλλά, δεν θα ερχόταν. Φοβόταν.... Τον ρώτησα τι φοβάται. Το χιόνι και τους Τούρκους, είπε πολύ απλά. Το πλήθος τον άκουγε με σιωπή και επιδοκμασία. Τους φαινόταν πολύ φυσικό ότι ο άντρας έπρεπε να φοβάται και να το λέει. Ο Δήμαρχος του απηύθυνε το λόγο, ολοκληρώνοντας με την εντολή να είναι έτοιμος σε μια ώρα.

«Δεν θα πάω. Φοβάμαι», ήταν η απάντηση του Σπύρου.

«Ίσως θα θέλατε να δείτε την εκκλησία μας», είπε ο Δήμαρχος, γυρίζοντας προς εμένα, και με οδήγησε σε όλο το χωριό, ενώ ο κόσμος ακολουθούσε σε απόσταση είκοσι μέτρων. Αν πλησίαζαν λίγο, γύριζε πίσω και τους έδερνε με το ραβδί του. Και ποτέ δεν υπήρξε ούτε ένα χαμόγελο μεταξύ τους. Το χωριό είχε καταστραφεί από τους Τούρκους το 1877, αν και, φυσικά, τότε ήταν τουρκική ιδιοκτησία. Η παλιά εκκλησία στεκόταν όρθια ακόμη, αλλά τα πρόσωπα των αγίων ήταν όλα κατεστραμμένα από τουρκικά μαχαίρια. Ένας χώρος στο δυτικό άκρο ήταν περιφραγμένος με ένα χώρισμα για τις γυναίκες, όπως γίνεται συνήθως σε αυτήν την περιοχή. Δεν υπήρχαν καθίσματα, αλλά στέκονταν όλες μαζί σαν πρόβατα σε μαντρί και ίσως συγκέντρωναν λίγη από την πνευματικότητα που έμπαινε μέσα από τις τρύπες στο χώρισμα. Στις πέτρινες προεξοχές εκείνου του χωρίσματος, για πρώτη φορά είδα τα οστά των νεκρών να απλώνονται, σύμφωνα με το έθιμο ή όπως το βραχώδες χόμα επιτάσσει. Στο τέλος των τριών ή τεσσάρων ετών μετά τον θάνατο, το σώμα ανασύρεται από την αυλή της εκκλησίας και τα οστά μαζεύονται και τοποθετούνται στην εκκλησία. Πλένονται με κρασί, και ο ιερέας τα ευλογεί. Αν κάποιος τα αγαπά, βάζει λουλούδια γύρω από το κρανίο και τα οστά του μηρού. Μετά από λίγο τα θάβουν ξανά σε μικρότερο χώρο. Είναι μια ζοφερή τελετή, και όμως - πως να μην είναι παρηγοριά, ακόμα και στον θάνατο, να πιστεύουμε ότι τα κόκαλα που ταίριαζαν στη ζωή μας τόσο καλά, μπορεί να χαϊδευτούν για άλλη μια φορά από χέρια που αγαπάμε, και να γνωρίσουν ξανά τη γεύση από το κρασί, και το άγγιγμα των λουλουδιών! Σκύβοντας πάνω από ένα φτωχό κρανίο και μυρίζοντας το ρητινώδες κρασί με το οποίο είχε πλυθεί, θυμήθηκα από το θησαυροφυλάκιο των στίχων του, την πεθαμένη ελπίδα εκείνου του Πέρση ποιητή:

«Αχ, με το σταφύλι που μου παρέχει η ζωή που ξεθωριάζει,

Να πλύνετε το Σώμα από όπου πέθανε η Ζωή,

Και ζαπλώστε με, τυλιγμένο στο ζωντανό φύλλο,

Από κάποιους όχι σπάνιους κήπους....».

Δεν είναι παρά μια φυσική τάση για αυτομαρτύριο ανάμεσα στους ανθρώπους να υποθέσουμε, όπως πιστεύουν αυτοί οι Έλληνες της Πίνδου, ότι αν πράγματι τα ξεθαμμένα οστά είναι λευκά, όλα είναι καλά με την ψυχή που κάποτε κατοικούσε σε αυτά και τώρα είναι ασφαλής στον παράδεισο, αλλά αν τα κόκαλα είναι σκούρα και

αποχρωματισμένα δεν είναι όλα καλά, ούτε ο Παράδεισος έχει κερδηθεί. Αλίμονο, τα φτωχά κόκαλα που έσκυπα πάνω τους, ήταν σχεδόν μαύρα και όμως δίπλα στο κρανίο είχε απλωθεί ένα μάτσο κόκκινες ανεμώνες.

Στρατιώτες του Ελληνικού πεζικού στα σύνορα. (*The Illustrated London News*, 4th October 1886)

Κατά την επιστροφή μας ο Σπύρος στάθηκε με το άλογό του στη μέση της πλατείας, ίδια η εικόνα ενός απρόθυμου μάρτυρα. Οι φίλοι του ήταν γύρω του προσπαθώντας να τον ενθαρρύνουν. Έκλαψε ήσυχα, αλλά είχε ήδη παραιτηθεί από ένα πεπρωμένο που μετριάζονταν κάπως από την ανταμοιβή του. Είχε μαζέψει ακόμη και τις μικρές μας αποσκευές στην ξύλινη σέλα που είχαν επινοήσει έξυπνα οι Έλληνες για τη μεταφορά φορτίων. Είπα στον Μαύρο να ανέβει, αλλά τη στιγμή που ξεκινούσαμε, μια

παράξενη γέριχη φιγούρα με έναν τεράστιο γκρίζο μανδύα όρμησε μέσα στο πλήθος σέρνοντας ένα ωραίο καφέ άλογο πίσω της. «Θα με πληρώσεις το ίδιο με τον Σπύρο», μου είπε, σαν να είχε διευθετηθεί το θέμα. Ήταν ντροπιαστικό, αλλά αν και ήξερα ότι δεν είχα αρκετά χρήματα για να πληρώσω τον έναν, αποφάσισα να τους δεσμεύσω και τους δύο. Εξάλλου, νόμιζα ότι θα στεγνώσουν ο ένας τα δάκρυα του άλλου, και υπήρχε κάτι τόσο αστείο στο άπλυτο και ρυτιδωμένο πρόσωπο του γέρου που γέλασα και το γέλιο αποτρέπει την άρνηση. «Σε πέντε μέρες θα είσαι στην Άρτα», συνέχισε, καθώς κρατούσε τη σέλα για να ανέβω, και πρόσθεσε κάτι ακόμη βλαστημώντας. «Αν δεν είμαστε εκεί σε τρεις μέρες», απάντησα, «θα σας κρεμάσω και τους δύο στις ουρές των αλόγων σας». Και αφού ζήτησα από τον Μαύρο να τους ξεκαθαρίσει αυτό το σημείο με τα καλύτερα ελληνικά, χαιρέτησα τον Δήμαρχο και συνεχίσαμε στα βουνά ανάμεσα στις επευφημίες των χωρικών. Το επόμενο πράγμα που άκουσα για εκείνο το χαριτωμένο μικρό χωριό, το Μουζάκι ήταν ότι οι Τούρκοι το είχαν καταλάβει και το είχαν ρημάξει, χωρίς να έχει μείνει ψυχή εκεί.

Εκείνο το βράδυ μπορέσαμε να φτάσουμε μόνο ως το επόμενο χωριό, περίπου τρεις τέσσερις ώρες πιο πέρα, και αφού είδα την εκκλησία και το σχολείο με τη συνήθη συνοδεία, κοιμήθηκα στο πάτωμα του μαγαζιού πάνω από το αντίγραφο του Πλούταρχου «Αριστείδης», του νεαρού δασκάλου. Είναι σε τόσο μοναχικούς καιρούς, και στη μέση μιας μισοάγριας ύπαρξης που μαθαίνει κανείς την αληθινή αξία των ευγενών βιβλίων.....

Νωρίς το επόμενο πρωί ξεκίνησε το δύσκολο κομμάτι της ανάβασης. Το μονοπάτι, που αρχικά δεν διέκρινε κανείς, κατέβαινε ακριβώς στον πάτο της κοιλάδας και στη συνέχεια κατευθύνονταν προς την κορυφή της κεντρικής κορυφογραμμής μέχρι τη γυμνή και μισογκρεμισμένη πλευρά ενός βουνού σε σχήμα τρούλου που διατηρεί ακόμα το ελληνικό όνομα Τύμπανος ή το Τύμπανο. Φαινόταν εντελώς αδύνατο τα άλογα να μπορέσουν να σκαρφαλώσουν σε μια τέτοια απότομη κλίση, αλλά με κάποιο τρόπο τα κατάφεραν, αν και κατά τόπους έπρεπε σχεδόν να βάλουμε τα πόδια τους στις κατάλληλες ρωγμές και μετά να τα σηκώσουμε εντελώς ψηλά, και τα φτωχά ζώα ξεστόμιζαν μεγάλους αναστεναγμούς και πάλευαν να προχωρήσουν μπροστά, σχεδόν τόσο όρθια όσο σε μια κάθετη σκάλα. Πριν το μεσημέρι βρεθήκαμε ανάμεσα στα χιόνια. Το χιόνι ήταν μαλακό και έλιωνε, αλλά τα άλογα δεν βυθίστηκαν πολύ πάνω από τα γόνατά τους, και παρόλο που υποφέραμε από την τρομερή λάμψη-αντανάκλαση του χιονιού, δεν υπήρχε πραγματικός κίνδυνος, πέρα από τη δυσκολία να κρατήσουμε την σωστή πορεία του μονοπατιού όταν αυτό καλυπτόταν από μεγάλα στρώματα χιονιού.

Καθώς πλησιάζαμε στην κορυφή, έπεσα προς τα μπρος, όλο προθυμία να κοιτάξω πάνω από την άκρη και να δω προς τα δυτικά. Η λεκάνη απορροής μπροστά μου ήταν όπως θα έπρεπε να είναι μια λεκάνη απορροής, και από όλους τους σχηματισμούς της επιφάνειας της γης δεν υπάρχει κανένας πιο συναρπαστικός και πιο απολαυστικός απ' αυτόν. Δεν ήταν πάνω από εκατό γιάρδες περίπου. Ήταν ακόμη βυθισμένη βαθιά μέσα στο χιόνι, αλλά και τώρα, κάτω από το χιόνι άκουγε κανείς το νερό να στάζει με την υπόσχεση του καλοκαιριού. Και κάθε σταγόνα, από τη μια πλευρά πήγαινε προς τα Τέμπη, και από την άλλη μέσα, από μια μεγάλη διαδρομή, προς τον τόσο μακρινό και φωτεινό Κορινθιακό κόλπο. Στην κορυφή στράφηκα για μια τελευταία ματιά στη θεσσαλική πεδιάδα, προς τα ανατολικά. Ήταν απλωμένη πολύ κάτω από μένα, κάτω από μια απαλή ομίχλη, αλλά πέρα και πάνω από την ομίχλη ο Όλυμπος υψωνόταν πεντακάθαρα, με μια μοναδική καθαρότητα του λευκού. Μπροστά μου προς τα δυτικά βρισκόταν μια βαθιά και στενή κοιλάδα, μέσα στην οποία είχαν κιόλας χαθεί τα μικρά μας ίχνη, και πιο πέρα, όσο πιο μακριά μπορούσε να δει κανείς, απλώνονταν μια σειρά από χιονισμένα βουνά. Αλλά λίγο πιο νότια υψωνόταν ένα απέραντο φράγμα από βράχια, τεράστιο στη μάζα του, και το παρακολούθησα όπως θα παρακολουθούσε κάποιος έναν εχθρό άγνωστης δύναμης, γιατί ήξερα ότι βρισκόταν ανάμεσα σε εμάς και την Άρτα....

Βυθιστήκαμε στον πάτο απ' αυτό το ανήλιαγο φαράγγι, όπου συναντήσαμε το πρώτο από αυτά τα θλιβερά, διάσπαρτα χωριά που λιμοκτονούν στην κεντρική Πίνδο, τόσο φτωχά που δεν έχουν δει ποτέ γυαλί στη ζωή τους, και τρέφονται με αυτό τον κολλώδες καλαμποκάλευρο και όπου ακόμη και μισή δεκάρα κρασί βρίσκεται μόνο από σπάνια καλή τύχη. Το χωριό ανήκει σε έναν αδύνατο κύριο τον οποίο είχα δει στην Αθήνα να γελάει στην πλατεία με τουφέκι και μια ζώνη με φουσεκλίκια. Περάσαμε τα λιγοστά σπίτια χωρίς να σταματήσουμε, και το υπόλοιπο εκείνης της ημέρας αποτέλεσε απ' την πλευρά μας, μια μακρά κατάκτηση πολλών δυσκολιών. Μερικές φορές το στενό μονοπάτι περνούσε από την άκρη βράχων, τόσο απότομων, που έπρεπε να τραβήξουμε τα χαλινάρια των αλόγων και να πιάσουμε γερά τις ουρές τους από φόβο μήπως κατακυλήσουν στον χείμαρρο από κάτω. Συχνά έπρεπε να διασχίσουμε το χείμαρρο και κάθε φορά αυτό αποτελούσε και μια καινούργια

GREEK SHEPHERD BOY

Σκίτσο ενός νεαρού τσομπάνη από το ίδιο βιβλίο.

αναστάτωση. Το απόγευμα φτάσαμε σε ένα κύριο ρέμα, που, νομίζω, ήταν το πάνω ρεύμα του Αχελώου, ή Ασπροπόταμου, όπως λέγεται τώρα. Αλλά δεν μπορώ να είμαι σίγουρος, γιατί ο χάρτης ήταν εντελώς άχρηστος και η περιοχή δεν είχε ερευνηθεί ποτέ σωστά. Όπως και να 'χει, το νερό, άσπρο από τις πλημμύρες και το χιόνι, έρεε με ορμή πάνω από τα κρυμμένα βράχια του, και ούτε άνθρωπος, ούτε θηρίο θα μπορούσε εύκολα να το δαμάσει. Ευτυχώς, έτυχε μερικοί ξυλοκόποι να μεταφέρουν με κόπο μερικές εκατοντάδες κομμένα έλατα κάτω στο ρέμα. Οδηγώντας μισή ντουζίνα από τους κορμούς ενάντια στο ρεύμα, και σπρώχνοντάς τα προς τα πάνω με μακριά κοντάρια, σχηματίσαμε ένα είδος πλωτής γέφυρας ή σχεδίας, κατά μήκος της οποίας τα άλογα αναγκάστηκαν να

συρθούν με μεγάλη δυσκολία και κίνδυνο. Όταν τελικά φτάσαμε στην απέναντι όχθη, διαπιστώσαμε ότι το μονοπάτι είχε εξαφανιστεί και για πολλή ώρα περιπλανηθήκαμε πάνω-κάτω στην απόκρημνη πλευρά του βουνού χωρίς σκοπό.

Επιτέλους οι άντρες κάθισαν, κρατώντας ο καθένας το κεφάλι του εξαντλημένου αλόγου του στην αγκαλιά του. Φοβόμουν ότι θα κλάψουν, αλλά αποδείχτηκε ότι ήταν μια μορφή ανταρσίας. Ο Σπύρο ήταν τρομοκρατημένος για τη ζωή του, ο γέρος για το άλογό του, που το αγαπούσε σαν παιδί του. Και οι δύο δήλωσαν, με μία φωνή, ότι θα γυρίσουν πίσω. Ευτυχώς το ποτάμι ήταν πίσω μας, και αυτό τους έκανε να διστάζουν, ενώ είπα στον Μαύρο να τους ξεκαθαρίσει ότι ήμουν πολύ πρόθυμος να τους αφήσω να επιστρέψουν, αλλά, αν και με πόνο καρδιάς, δεν θα τους έδινα ούτε δεκάρα τσακιστή, και, από τη δική μου πλευρά, θα συνέχιζα μόνος. Αυτό το τελεσίγραφο τους οδήγησε σε μια μικρή διάσκεψη, κατά την οποία φόρεσα το σακίδιο μου και, με την πυξίδα στο χέρι, ξεκίνησα αόριστα προς την κατεύθυνση της Άρτας. Δεν είχα χαθεί από τα μάτια τους όταν ξαναβρήκα το μονοπάτι. Ήταν μια ανακούφιση, γιατί στην πραγματικότητα είχα φτάσει σε απόγνωση, και αν με είχαν αφήσει χωρίς φαγητό ή καταφύγιο στη μέση εκείνων των ακατοίκητων φαραγγιών της Πίνδου, είναι αρκετά βέβαιο ότι δεν θα είχα φτάσει ποτέ στην Άρτα. Αλλά ακούγοντας τις φωνές μου με ακολούθησαν, και συμφιλιωθήκαμε, ευτυχώς χωρίς δάκρυα.

Έτσι για αρκετές ώρες περπατούσαμε κοντά στην κορυφή του γκρεμού που κρέμονταν πάνω από το ποτάμι, και είχε περάσει το ηλιοβασίλεμα όταν επιτέλους φτάσαμε σε πιο ανοιχτό έδαφος, με χωράφια και κοιλάδες, όπου βρισκόταν ένα αξιοθρήνητο μικρό χωριό που λεγόταν Λιάσκοβο (εννοεί το Πετρωτό Καρδίτσας).

Καθώς περνούσαμε από τη σκοτεινή εκκλησία, δύο ιερείς έψελναν την ακολουθία της Σαρακοστής. Αν και έχω παρακολουθήσει λειτουργία στους περισσότερους από τους αγγλικούς καθεδρικούς ναούς, δεν έχω ακούσει ποτέ τα λόγια της προσευχής και της λατρείας να εκφέρονται με την γρηγοράδα και την ασέβεια που έψελναν αυτοί οι δύο άνδρες. Ήταν μάστορες στις ασυναρτησίες και ενός τραγουδιού που ξεπερνούσε όλα όσα ήξερα. Περίπου δύο φορές το λεπτό προσκυνούσαν, χτυπώντας τα μέτωπά τους τρεις φορές στο πλακόστρωτο της εκκλησίας, με εξαιρετική ευκινησία. Το μόνο κοινό τους ήταν ο Θεός και ο τρελός του χωριού. Όταν βγήκαν λαχανιασμένοι από τη λειτουργία, ο γέρο ιερέας με αληθινή ευγένεια μας κάλεσε στο σπίτι του λίγο πιο πάνω στο λόφο. Εκεί άναψε μια φωτιά από θαμνόξυλα, στη μέση ενός αρκετά μεγάλου δωματίου. Δεν υπήρχαν έπιπλα, αλλά δύο μεγάλοι σωροί από ρούχα και στρωσίδια – μεσοφόρια, ποδιές, χαλιά και υφαντά σε βαθύ κόκκινο και μπλε χρώμα – που η οικογένεια είχε υφάνει στο σπίτι για τις προίκες των δύο κοριτσιών. Καθώς ήταν εβδομάδα νηστείας, μας σέρβιραν ψωμί και ελιές, αλλά ο Μαύρο ανέφερε διστακτικά ότι ήμουν προτεστάντης. Τότε ο γέρο ιερέας αναφώνησε: «Ω, είναι ειδωλολάτρης, έτσι; Τότε θα φάει μερικά αυγά». Έτσι λοιπόν έφαγα αυγά, τηγανητά με λίγο καρύκευμα «ειδωλολατρίας». Και αναρωτήθηκα τι θα έλεγε το Έξετερ Χολ για μια τέτοια θεολογική σύγχυση.

Όταν τελείωσε το δείπνο και επιτράπηκε στη σύζυγο και τα παιδιά του ιερέα να φάνε τα αποφάγια, βουλευτήκαμε όλοι μαζί να περάσουμε τη νύχτα στο πάτωμα μέσα στο συνηθισμένο χάος που δημιουργούν αυτές οι συνθήκες. Όμως το ενδιαφέρον της παρουσίας μου δεν άφησε τον ιερέα σε ησυχία. Αρκετή ώρα αφότου είχα συρθεί κάτω από το στρωσίδι μου, στο πιο τιμητικό σημείο του πατώματος που ήταν το πιο μακρινό απ' το σημείο που κοιμόνταν το κατσίκι της οικογένειας, αυτός ο δασύτριχος άντρας συνέχιζε να φέρνει μέλη του ποιμνίου του για να με κοιτούν σαν αντικείμενο-μάθημα ανθρωπολογίας, και ένιωσα με χαρά ότι, σαν το διάφανο φανάρι ενός καθηγητή, επιτέλους, διέδιδά τον πολιτισμό. Αλλά τα μεσάνυχτα ο ιερέας πήγε να προσκυνήσει ξανά στην εκκλησία, και έτσι μπόρεσα να κοιμηθώ ήσυχα για λίγες ώρες. Το επόμενο πρωί τον αφήσαμε να φτυαρίζει κοπριά σε ένα κάρο, κι αν δεν ήταν το ψηλό καπέλο και τα πλεγμένα μακριά μαλλιά του, δεν θα ξεχώριζε από τις άξεστες μορφές εκείνων των οποίων είχε τη φροντίδα. Στο μεταξύ, οι κόρες του, ξυπόλητες και άπλυτες, πλατσούριζαν στην υγρή λάσπη, οδηγώντας τις κατσίκες στα βουνά με βάρβαρες κραυγές, πετώντας τους πέτρες. Για 10 λίρες πάνω – κάτω, μου είπε ο Μαύρο, θα μπορούσα να είχα παντρευτεί μια από αυτές μαζί με την προίκα τους. Αναλογιζόμενος χαμογελώντας την αντίθεση μιας τέτοιας ζωής με τη ζωή ενός Άγγλου ιερέα—τα άψογα ρούχα του, τα καθαρά σεντόνια, τα πολυάριθμα υπνοδωμάτια, τη γοητευτική σύζυγο και τις κόρες του, τα γήπεδα τένις, το ταπεινό αλλά ευπαρουσίαστο όχημα και την ήσυχη βιβλιοθήκη — και αναρωτώμενος ποια μπορεί να είναι η χασούρα και το κέρδος αυτών των διαφορετικών συνθηκών, κατέβηκα το βραχώδες μονοπάτι και πέρασα πάνω από μια στενή γέφυρα, που με ένα υπέροχο άνοιγμα στέκεται περήφανα ψηλά πάνω από τον Αχελώο στο στόμιο ενός φαραγγιού, που ούτε να το φανταστεί δεν μπορεί κανείς. Δεν είμαι σίγουρος, αλλά αυτή πρέπει να ήταν η γέφυρα του Κοράκου που ο Υπολοχαγός Col. Baker κάποτε μέτρησε την τελειότητα της δομής της. Βρήκε το άνοιγμα 132 πόδια, το οδόστρωμα μόλις 6 πόδια πλάτος και 181 πόδια μήκος, και το ύψος 125 πόδια.

*Η Γέφυρα του Κοράκου σε
φωτογραφία του Σ. Μελετζή,
1938*

Φαίνεται ότι είχε χτιστεί από μοναχούς και κατάλαβα αμέσως ότι, όπως ο αγγελιοφόρος σε κάποιο παλιό θεατρικό έργο, έφερνε τα κακά μαντάτα της μοίρας. Γιατί καθώς ανεβαίναμε στο απέναντι βουνό, είδα έναν άντρα να τρέχει προς το μέρος μας στο μονοπάτι μπροστά. Για Έλληνα, το μήνυμά του ήταν πολύ σύντομο: «*Ήμουν στην Άρτα την Κυριακή*», είπε. «*Ο πόλεμος άρχισε το απόγευμα. Οι Τούρκοι προσπάθησαν να περάσουν το ποτάμι δένοντας Χριστιανές γυναίκες μπροστά τους, με την*

ελπίδα ότι οι Έλληνες δεν θα πυροβολούσαν. Όλοι σκοτώθηκαν. Οι κραυγές τους ήταν τρομακτικές. Η πόλη είναι ερειπωμένη. Το να συνεχίσεις σημαίνει θάνατος». Σε απλά αγγλικά του είπα πόσο μεγάλα ψέματα μας είπε, αλλά για το κύριο σημείο του λόγου του δεν μπορούσα πλέον να έχω αυταπάτες. Ο πόλεμος είχε αρχίσει χωρίς εμένα.

Εκείνη την ημέρα δεν υπήρξε άλλη συζήτηση εκτός από το ότι λίγο μετά το μεσημέρι οι άντρες δήλωσαν και πάλι ότι δεν θα προχωρούσαν άλλο εκτός και αν συναινούσα να κάνω το ταξίδι σε πέντε ημέρες. Αναγκάστηκα να ενεργήσω όπως πριν, και προχώρησα μόνος, παίρνοντας μόνο το σάκο μου και λέγοντας στον Μαύρο να επιστρέψει στην Αθήνα με τα υπόλοιπα λίγα πράγματά μας. Σύντομα διαπίστωσα ότι όλοι τους ακολουθούσαν πίσω μου αργά, και προς το παρόν μπορούσα να τους ακούσω να μουρμουρίζουν βλαστήμιες για την καταγωγή και τους προγόνους μου. Αλλά εκείνη τη στιγμή η καταγωγή μου, μου ήταν παντελώς αδιάφορη, γιατί σε ένα απότομο ύψος στην άκρη πάνω από μια σχεδόν αόρατη κοιλάδα, άκουσα την έκρηξη των όπλων πολύ μακριά – τα δύο μεγάλα πολυβόλα της Άρτας, πρέπει να ήταν. Το υπόλοιπο εκείνης της ημέρας μένει στο μυαλό μου σαν ένα είδος εφιαλτικής συγκεχυμένης εικόνας από γκρεμούς και λασπώδες χιόνι, από φαράγγια σκοτεινά με μαύρα πουρνάρια, από τους λευκούς αφρούς του ποταμού και από την εικόνα μιας άλλης στενής γέφυρας που ένωνε γκρεμό με γκρεμό με την ψηλή καμάρα της.

Εκείνο το βράδυ το περάσαμε σε ένα στάβλο σε ένα χωριό γεμάτο υγρασία, που δικαίως ονομάζεται Υπόνομος της Θλίψης (Δεν ξέρουμε αν εννοεί την Καταβόθρα,

σημερινό Αστροχώρι). Φτάσαμε επιτέλους στους πρόποδες του τεράστιου βραχώδους φράγματος που είχα δει από την κορυφή του Τυμπάνου, και το επόμενο πρωί αφήσαμε τη λεκάνη του Αχελώου, στο σημείο που το φράγμα από τα βράχια έστριβε προς τα νότια, και προχωρώντας προς τα δυτικά πάνω από τον απότομο γκρεμό της κοίτης του νερού μπήκαμε στη λεκάνη του Αράχτου που διέρχεται από την Άρτα.

Χάρτης Ηπείρου-Θεσσαλίας το 1897 του Heinrich Kiepert, Γερμανού γεωγράφου (Geographische Verlagshandlung Dietrich Reimer (Ernsy Vohsen) Berlin).

Ήταν μια περιοχή παρόμοια με αυτήν που είχαμε περάσει, αλλά τα φαράγγια έμοιαζαν να γίνονται ακόμα πιο ζοφερά, αν μη τι άλλο, και η διαδρομή πιο τρομερή ακόμη και για άγρια θηρία. Πότε, πότε, η βροχή έπεφτε καταρρακτώδης. Τα άλογα είχαν εξαντληθεί. Ο γέρος φαινόταν σαν να έκλαιγε ακόμα κι η καρδιά του για την κατάστασή τους. Τα πόδια του ήταν επίσης σε φρικτική κατάσταση, και μάταια τα έπλυνε με το μαντίλι της τσέπης του στα ρυάκια. Σαπούνισα ένα ζευγάρι κάλτσες και του τις έδωσα, αλλά και πάλι μόλις που σερνόμασταν στον σκοτεινό και πέτρινο δρόμο. Εκεί, δυστυχώς, για πρώτη φορά, συναντήσαμε μια μακριά σειρά από πρόσφυγες που έτρεχαν στα βουνά, με τα στρωσίδια τους, τα πρόβατα και τα παιδιά τους. Στη θέα τους και στη φρίκη των φανταστικών τους ιστοριών, οι άντρες μου σκλήρηναν από τον προγονικό τρόπο του Τούρκου και κάθισαν πάλι, αρνούμενοι σίγουρα να προχωρήσουν παραπέρα. Αυτή ήταν μακράν η πιο σοβαρή ανταρσία από όλες, και ελέγχθηκε μόνο όταν ξαφνικά ανέβηκα στο αγαπημένο άλογο του γέρου και ίππευσα προς τα εμπρός όσο πιο δυνατά μπορούσα για να κάνω το φτωχό πλάσμα να φύγει. Έμεινε διστακτικός για ένα λεπτό μεταξύ της ζωής του και του ζώου του, αλλά ήταν καλός άνθρωπος στην καρδιά, και έτσι το ζώο του κέρδισε, και ακολούθησε πολύ μειλίγια για το υπόλοιπο της διαδρομής. Αν και σε ένα μοναχικό χάνι βρήκαμε κάποια απομεινάρια φαγητού, τα τρόφιμα είχαν λεηλατηθεί, και έπρεπε να προχωρήσουμε προς τα μπρος, πενιασμένοι και πολύ εξαντλημένοι.

Μετά από αυτό, μίλι με μίλι σερνόμασταν κατά μήκος ενός αρκετά επίπεδου μονοπατιού πάνω από τις κορυφές λόφων καλυμμένων με θάμνους και δέντρα. Ήμασταν πολύ ψηλά, αλλά δεν μπορούσαμε να έχουμε θέα, ώσπου επιτέλους, αργά το απόγευμα, φτάσαμε σε μια απότομη άκρη του βουνού από το οποίο κάποιες γρήγορες εικόνες φαινόταν εδώ κι εκεί σε μια τεράστια απόσταση προς τα δυτικά, ή μπορεί να ήταν και αμυδρές εικασίες μέσα από σύννεφα βαριάς ομίχλης κάτω από έναν θολό ήλιο, σε μωβ χρώμα, όπως σε μια στοιχειωμένη νεραϊδίσια γη. Άγνωστες βουνοκορφές στέκονταν σαν νησιά πάνω από τα σύννεφα. Και υπήρχε και μια πεδιάδα και μια εκβολή που τη χώριζε, και εδώ κι εκεί λιμνούλες με θαμπό γαλάζιο νερό σαν μολύβι μπορούσαν να φανούν μέσα από τους ατμούς, και ήξερα με χαρά ότι πρέπει να είναι εκείνος, ο Αμβρακικός Κόλπος που είδε η Κλεοπάτρα. Και πολύ μακριά, ψηλά, σαν να ήταν μέρος του ίδιου του ουρανού, άστραφτε μια λεπτή γραμμή από ασήμι, που ήταν η ανοιχτή θάλασσα, η παλιά Αδριατική. Σε τρεις μέρες και λίγες ώρες είχαμε περάσει από την Πίνδο, και τώρα στα πόδια μου, στα βάθη μιας πλατιάς κοιλάδας, είδα έναν μεγάλο δρόμο, και στο τέλος του, σχεδόν περικυκλωμένη από τη λευκή καμπύλη ενός ποταμού, βρισκόταν μια πόλη με τα παλιά τείχη ενός ενετικού κάστρου κοντά στο ρέμα, και, ψηλά στο λόφο, ένα μεγάλο τετράγωνο φρούριο, και πιο μακριά σε μια συστάδα από τρούλους, μια μεγάλη βυζαντινή εκκλησία και η γραμμή μιας αρχαίας γέφυρας. Αυτή, λοιπόν, ήταν η Άρτα, το μέρος που τόσο λαχταρούσα να δω!...

Εύζωνοι που χορεύουν τσάμικο κοντά στην Άρτα (Evzones executing their national dance, near Arta, source, Library of Congress)

IX – Η ΝΙΚΗ

Ήταν προς το απόγευμα της Τετάρτης, 21 Απριλίου, που κατεβαίναμε από τα βουνά στην πλατιά κοιλάδα που εκτείνεται από τον Αμβρακικό κόλπο μέχρι την πόλη της Άρτας. Η κάθοδος ήταν επικίνδυνα γρήγορη, αλλά όταν φτάσαμε στο Πέτα, ένα λοφώδες χωριό περίπου δύο μίλια από την πόλη, είχε αρχίσει να νυχτώνει και οι άντρες αρνούσαν σταθερά να προχωρήσουν παραπέρα. Ο τόπος ήταν γεμάτος από αξιωματικούς και στρατιώτες, γιατί το προσωπικό του αρχηγείου ήταν στρατοπεδευμένο εκεί κοντά. Γύρω μας ακουγόταν μια κραυγή, τόσο γεμάτη χαρά που μετά βίας μπορούσα να το πιστέψω. "Οι Τούρκοι έφυγαν!" φώναζαν όλοι συνέχεια, και πράγματι ήταν αλήθεια. Κάποιοι αξιωματικοί μας πήγαν σε ένα σημείο απ' όπου μπορούσαμε ακόμα να δούμε τα πάντα, κάτω από τον ήλιο που έδυε. Στα τούρκικα φυλάκια, στους λόφους απέναντι από την πόλη, τα τουρκικά όπλα ήταν σιωπηλά. Οι κανονιοβολισμοί είχαν διαρκέσει μέχρι το προηγούμενο βράδυ, αλλά εκείνο το πρωί όλα ήταν ακίνητα. Τα χαρακώματα τους πέρα από το ποτάμι δεν έριχναν πια πυρά. Οι Τούρκοι είχαν τραπεί σε φυγή, και εμείς είχαμε χάσει μόνο έναν άνδρα. Είναι πολύ λυπηρό τώρα να θυμάμαι τη χαρά και τον ενθουσιασμό εκείνης της βραδιάς.

Έλληνες στρατιώτες στην Άρτα το 1897. (Από αρχείο Γ. Σιούλα)

Αν και υπήρχαν λίγα ποτά να πιούμε, ωστόσο ήμασταν όλοι μεθυσμένοι από χαρά. Ξανά και ξανά μου έλεγαν και ξανάλεγαν την ιστορία εκείνων των τριών ημερών και το μεγάλο κανονίδι. Ξενυχτήσαμε μέχρι που τα αστέρια σβήσανε, και υποθέτω ότι πολύ λίγοι από εμάς θα είμαστε ποτέ ξανά τόσο απόλυτα ευτυχισμένοι. Το επόμενο πρωί τραβήξαμε προς την πόλη. Καθώς προχωρούσαμε κάτω απ' τις ελιές και μέσα στα βαθιά σκαμμένα χαρακώματα κατά μήκος της όχθης του ποταμού, τα τάγματα που είχαν κοιμηθεί εκεί με τα πανωφόρια τους, γυάλιζαν βιαστικά τα όπλα τους και ετοιμάζονταν για μια

γενική προέλαση. Ολόκληρος ο τόπος είχε τη διαλυμένη και γεμάτη συντριμμια όψη της επόμενης μέρας ενός πανηγυριού. Ο ποταμός Άραχτος, διατηρώντας μια γενική

νότια πορεία παράλληλη με την κύρια οροσειρά της Πίνδου από τις πηγές του στα χιόνια, κοντά στο Μέτσοβο, ξαφνικά στρέφονται δυτικά καθώς αναδύονται από τα βουνά κοντά στο Πέτα και, κυλώντας έστω και λίγο βόρεια γύρω από τη βάση ενός λόφου που προεξείχε, έρεε ξανά προς τα νότια και έτσι συνέχιζε την πορεία του προς τον Αμβρακικό Κόλπο, δεκαπέντε ή είκοσι μίλια παρακάτω. Στο μεγαλύτερο μέρος της πορείας του αποτελεί το όριο μεταξύ της ελληνικής και τουρκικής Ηπείρου. Αλλά πρέπει να θυμόμαστε ότι ο πληθυσμός και στις δύο όχθες είναι σχεδόν εξ ολοκλήρου ελληνικός και χριστιανικός, και ακόμη, ότι με τη Συνθήκη του Βερολίνου παραχωρήθηκε στην Ελλάδα ολόκληρη η Ήπειρος μέχρι ένα όριο βόρεια των Ιωαννίνων.

Η πόλη της Άρτας είναι χτισμένη στην πλαγιά και στο επίπεδο μέρος, στους πρόποδες εκείνου του πλατιού λόφου που προεξέχει και γύρω από τον οποίο ρέει το ποτάμι. Ο λόφος είναι στην πραγματικότητα η άκρη μιας μακριάς και πέτρινης ράχης που μοιάζει με γουρούνι, που εκτείνεται από τον Κόλπο μέχρι την πόλη και χωρίζει την κοιλάδα από την κοίτη του ποταμού με ένα μεγάλο δρόμο. Στο ακραίο σημείο του ακρωτηρίου δίπλα στο ποτάμι, κάποια μεσαιωνική δύναμη, πιθανότατα οι Βυζαντινοί Αυτοκράτορες, έχτισαν ένα ισχυρό κάστρο που σε αυτόν τον πόλεμο χρησίμευε ως στρατώνας και αποθήκη. Έχοντας αυτό το κάστρο στα δεξιά, ο κεντρικός δρόμος κάνει μια σύντομη διαδρομή κατευθείαν μέσα από την πόλη και περνώντας κοντά στον αρχαίο καθεδρικό ναό, μια από τις καλύτερες βυζαντινές εκκλησίες στον κόσμο, αφιερωμένη στην Αγία Θεοδώρα της Άρτας, τη σύζυγο του αυτοκράτορα Ιουστινιανού*, προχωράει για περίπου τρία τέταρτα του μιλίου μέσα από πορτοκαλεώνες με το γλυκό άρωμα μέχρι να διασχίσει τον ποταμό και να περάσει στην τουρκική επικράτεια από το περίφημο γεφύρι της Άρτας. Αυτό το γεφύρι χτίστηκε από τους Καίσαρες της Ανατολής τον δέκατο αιώνα. Ανεβαίνει, σαν να ήταν κύμα, με δύο μικρούς κυματισμούς και μετά με ένα μεγάλο κύμα, για να διασχίσει το βαθύτερο κανάλι του ποταμού που στροβιλίζεται από κάτω του σε ένα αδιαφανές λευκό υγρό. Ο δρόμος απέναντι του είναι στενός και πολύ απότομος, αλλά αναμφίβολα το κτίσιμό του ήταν ένα θαύμα. Τόσο θαυμάσιο μάλιστα που σύμφωνα με μια παράξενη παλιά μπαλάντα που τραγουδιέται ακόμα στην Ελλάδα, ο αρχιτέκτονας δεν μπόρεσε να σταθεροποιήσει τη μια απ' τις κεντρικές καμάρες, μέχρι να χτίσει την αγαπημένη του ζωντανή μέσα σ' αυτή.

Ψηλά πάνω από τη γέφυρα πάνω σε εκείνο το λόφο που προεξέχει, για να διοικούν και τις δύο πλευρές του ακρωτηρίου, οι Τούρκοι κατά την διάρκεια της κατοχής τους έχτισαν έναν τεράστιο τετράγωνο στρατώνα, ο οποίος χρησιμοποιήθηκε πλέον ως κέντρο του ελληνικού πυροβολικού. Τα δύο μεγαλύτερα όπλα ήταν τοποθετημένα κοντά στους τοίχους του και υπήρχαν πολλές πυροβολαρχίες μπροστά και στις δύο πλευρές του. Η ίδια η πόλη έχει απλωθεί πολύ άτακτα, με στενά και κακοστρωμένα δρομάκια, σε όλο το επίπεδο άκρο του ακρωτηρίου ανάμεσα στο κάστρο και τον καθεδρικό ναό. Όπως τα περισσότερα μέρη όπου τα αγγλικά χέρια δεν έχουν περάσει ποτέ, είναι βρώμικη και όμορφη. Η συνδυασμένη χρήση ξυλείας και πέτρας, τα φαρδιά και μαύρα κτίσματα όπου είναι τα καταστήματα, οι προεξέχουσες μαρκίζες και οι κλειστές αυλές, δίνουν σε κάθε δρόμο και σε κάθε γωνιά μια διαρκώς μεταβαλλόμενη λάμψη φωτός και σκιάς. Εδώ κι εκεί συναντά κανείς ένα ερειπωμένο τζαμί —είναι περίπου δεκαπέντε από αυτά συνολικά— με τον λεπτό λευκό μιναρέ να

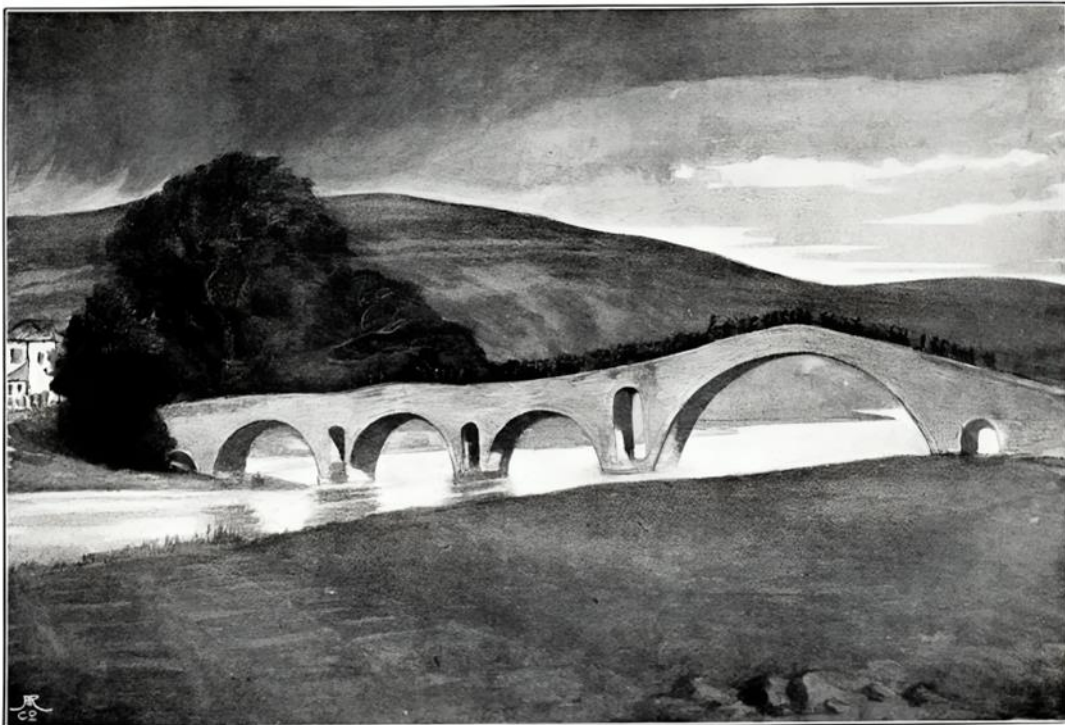
υψώνεται στον αέρα σαν σβησμένο κερί. Κατά διαστήματα βλέπεις να στέκεται και μια αμνημόνευτη εκκλησία, κόκκινη με στενά ρωμαϊκά τούβλα, επενδυμένη με εικονογραφημένα πλακάκια, όπου μερικές φορές θυμίζει ακόμα την παλιά Ελλάδα στα γλυπτά της κιονόκρανα.

Καρτ - ποστάλ του 1910 με τον Αμυντικό Στρατόνα της Άρτας. (Φωτο από eBay)

Δίπλα στο ποτάμι στέκονται μερικά σπίτια πλουσίων μέσα σε μεγάλους ερημικούς κήπους, προστατευμένα από γκριζους και ψηλούς τοίχους. Σε καιρό ειρήνης, αυτά τα ήσυχα σπίτια πρέπει να είχαν μια μοναδική ομορφιά. Αλλά τώρα, όλοι όσοι είχαν την οικονομική δυνατότητα να μετακινηθούν, είχαν φύγει με όλα τα κινητά υπάρχοντά τους. Οι κήποι καταπατήθηκαν και χάθηκαν. Τα άδεια σπίτια καταλήφθηκαν ως στρατώνες για τους στρατιώτες, όταν ήταν απαλλαγμένοι από την υπηρεσία τους στα χαρακώματα. Κάτω από τα τείχη και τα δέντρα του κήπου το ποτάμι ψιθυρίζει και σφυρίζει κατά μήκος της πλατιάς και πέτρινης κοίτης του, και γύρω από τις καφετιές κεραμιδένιες στέγες ολόκληρης της πόλης χιλιάδες μικρά καφέ γεράκια κυνηγούσαν τα ιπτάμενα έντομα και τα έπιαναν σβέλτα στο στόμα τους. Η όχθη απέναντι από αυτόν τον προεξέχοντα λόφο ή το ακρωτήριο στο οποίο βρίσκεται η πόλη είχε, φυσικά, σχήμα σαν το εσωτερικό ενός πετάλου. Αναδύονταν μέσα από λόφους σε αποστάσεις περίπου ενός τέταρτου έως μισού μιλίου, ή σε ορισμένα σημεία ένα μιλίου, από την άκρη του ποταμού. Ακριβώς απέναντι από το κάστρο, υπήρχε μια αρκετά μεγάλη έκταση πρασινωπής πεδιάδας, που οδηγούσε πολύ σταδιακά σε πιο μακρινά βουνά. Στην ανατολική πλευρά αυτής της πεδιάδας, περίπου μισό μίλι από το ποτάμι, βρισκόταν το όμορφο χωριό Γκρεμινίτσα (Γραμμενίτσα), το οποίο νομίζω πως ήταν εντελώς έρημο σε όλη τη διάρκεια του πολέμου. Αυτή η πλαγιά του κάμπου επρόκειτο να γίνει το σκηνικό ενός τρομερού αγώνα αργότερα, αλλά στην αρχή όλη η προσοχή ήταν φυσικά στραμμένη στον ημικύκλιο των ψηλωμάτων κατά μήκος του οποίου οι Τούρκοι είχαν τοποθετήσει τις πυροβολαρχίες τους. Οι πιο σημαντικές

πυροβολαρχίες βρίσκονταν στα ισχυρά οχυρά των λόφων που ονομάζονταν Ιμαρέτ, οι οποίοι κατέβαιναν σε απόσταση λίγων εκατοντάδων μέτρων από τον ποταμό, σχεδόν απέναντι από τον καθεδρικό ναό. Αλλά και άλλες πυροβολαρχίες είχαν τοποθετηθεί έτσι ώστε να μπορούν να προσβάλλουν την πόλη από κάθε δυνατό σημείο, και ήταν εύκολο για τον καθένα να υποθέσει ότι το τουρκικό πυροβολικό θα μπορούσε να είχε γκρεμίσει όλη την πόλη και να της βάλει φωτιά, σε λίγες ώρες. Ωστόσο, οι Τούρκοι πυροβολούσαν όσο πιο δυνατά μπορούσαν για δύομισι μέρες και δεν είχαν κάνει κανένα κακό στις ελληνικές πυροβολαρχίες στο λόφο, ενώ η ίδια η πόλη παρέμενε σχεδόν ανέγγιχτη, εκτός από μια τρύπα που άνοιγε και που στην πλευρά κάποιου σπιτιού, όπως στο άδειο δωμάτιο όπου κοιμήθηκα για μια - δύο νύχτες στην αρχή.

BRIDGE OF ARTA

Στη φωτογραφία «Η Γέφυρα της Άρτας» σε σκίτσο από το ίδιο βιβλίο.

Το γιατί οι Τούρκοι είχαν φύγει από μια τόσο εξαιρετική θέση ήταν ένα απλό μυστήριο για μένα εκείνη την εποχή. Γνωρίζουμε τώρα ότι αυτά τα υψώματα τα κατείχαν κυρίως τα στρατεύματα των Ρέντιφ (άτακτων) ή των Εφέδρων, υπό άπειρους αξιωματικούς και έναν αδιάφορο στρατηγό, τον Μουσταφά Πασά. Η τουρκική γραμμή επικοινωνίας ήταν ο μεγάλος δρόμος μεταξύ Μοναστηρίου και Πρέβεζας, που περνούσε από τα Γιάννινα και την Φιλιπιάδα. Το συνολικό του μήκος ήταν περίπου 220 μίλια και η μετακίνηση ήταν πολύ αργή. Ο Κυβερνήτης των Γιαννίνων, Αχμέτ Χιφζί Πασάς, που μόνο κατ' όνομα ήταν διοικητής, ήταν ένας ανίκανος γέροντας και τίποτα αποτελεσματικό δεν είχε γίνει μέχρι την άφιξη του Οσμάν Πασά, ενός ενεργητικού και έμπειρου στρατιώτη, μερικές μέρες αργότερα. Εν πάση περιπτώσει, οι Τούρκοι, κυριευμένοι από τον τρόπο του ελληνικού πυροβολικού, είχαν πετάξει τα όπλα τους βιαστικά και αποσύρονταν από ολόκληρη την περιοχή που μπορεί χονδρικά να ονομαστεί κοιλάδα του Λούρου, καθώς ο

Λούρος είναι ένα μικρό αλλά βαθύ και ορμητικό ρέμα που ρέει προς τα κάτω από την κατεύθυνση των Γιαννίνων, σχεδόν παράλληλα με τον μεγάλο δρόμο, και περνώντας από την Φιλιπιάδα, χύνεται στον Αμβρακικό κόλπο, περίπου είκοσι μίλια δυτικά από τις εκβολές του Αράχτου. Μεταξύ της γέφυρας της Άρτας και αυτού του ποταμού, του Λούρου, απλώνεται μια τελείως επίπεδη πεδιάδα οκτώ ή δέκα μίλια, που εκτείνεται νότια και νοτιοδυτικά προς τη Σαλαώρα και την Πρέβεζα, στον κόλπο και βορειοδυτικά προς την Φιλιπιάδα και τους λόφους, το δε βόρειο άκρο της πεδιάδας είναι ένα αστράγγιστο και αδιάβατο έλος.

Σε αυτόν τον κάμπο τα ελληνικά στρατεύματα συνέχιζαν τώρα να ξεχύνονται πάνω από το γεφύρι της Άρτας. Ο στρατηγός Μάνος στη διοίκηση, είχε περίπου 16.000 άνδρες συνολικά. Μερικοί είχαν διασχίσει τον Άραχθο με μια σχεδία χαμηλά στο χωριό Μπάνι, και κατέλαβαν τη Σαλαώρα, όπου βρήκαν μερικά παλιά όπλα. Κάποιοι είχαν προχωρήσει μέχρι την Πρέβεζα και διέκοψαν την επικοινωνία μεταξύ του φρουρίου της και της βάσης του στα Γιάννενα, και το απόγευμα της Πέμπτης, αμέσως μετά την άφιξή μου, το Επιτελείο του Αρχηγείου μεταφέρθηκε από την Άρτα στη Φιλιπιάδα. Λαχταρούσα να τους συνοδεύσω, αλλά αρρώστησα με πυρετό και δεν μου έμεναν αρκετά χρήματα για να ταΐσω τον Μαύρο, τους δύο άντρες και τα άλογα για μια ακόμη μέρα. Οι άντρες όντως ανυπομονούσαν μόνο να γυρίσουν σπίτι και συνέχεια μουρμούριζαν για την αμοιβή τους. Η επίμονη δικαιολογία μου ήταν ότι τη στιγμή που θα έφευγαν από την υπηρεσία μου για τα σπίτια τους, θα τους επιστράτευε ο στρατός και γνώριζαν πολύ καλά ότι αυτό ήταν αλήθεια. Ωστόσο, οι διαμαρτυρίες τους ήταν ελεεινές, και ο γέρος ήρθε και κάθισε σταυροπόδι δίπλα στο χαλί μου και σχεδόν όλη τη νύχτα έκλαιγε, θρηνώντας ακατανόητα.

Την επόμενη μέρα περιπλανήθηκα πολύ στην πεδιάδα και βγήκα στη Φιλιπιάδα. Ήταν η ελληνική Μεγάλη Παρασκευή και συνάντησα πολλούς χριστιανούς που έρχονταν από τα τουρκικά χωριά για να προσκυνήσουν στην Άρτα. Με χαιρέτησαν με τον χαιρετισμό «Ο Χριστός σταυρώθηκε για μας» και όλοι έδειχναν γεμάτοι χαρά, σαν να είχε επιτέλους έρθει η άνοιξη. Κοντά στη Φιλιπιάδα μου έδειξαν το μέρος του Λούρου ποταμού όπου οι Τούρκοι μέσα στον άγριο πανικό τους υποτίθεται ότι είχαν πετάξει τα όπλα τους. Δεδομένου ότι είχαν αυτομολήσει από τις πυροβολαρχίες τους, δεν φαινόταν κανένας στρατιώτης εκτός από μερικούς σαστισμένους δραπετές που πιάστηκαν αιχμάλωτοι στην Άρτα, και καμιά δεκαριά άγρια πλάσματα που είχαν αφηθεί στη μοίρα τους σε ένα άθλιο νοσοκομείο και μας κοίταζαν σιωπηλά σαν άγρια θηρία που περιμένουν το θάνατο. Οι τουρκικές σκηνές είχαν εγκαταλειφθεί όπως ήταν, όρθιες. Στους χώρους των αξιωματικών βρήκαμε τα γεύματα στρωμένα που τα είχαν αφήσει μισοφαγωμένα. Τα άλογα του Φουάτ Μπέη, του μισητού τυράννου της περιοχής, στέκονταν στους στάβλους, και φάνηκαν πολύ χρήσιμα στους Έλληνες αξιωματικούς. Τραπεζίτες και δανειστές είχαν αφήσει πλήθος τεφτέρια με λογαριασμούς, που σύντομα γέμισαν τους δρόμους, ανακατεμένα με εξαιρετικά γραμμένα αντίγραφα του Κορανίου. Ένας μακρύς δρόμος είχε καεί ολοσχερώς και η πόλη φλεγόταν ακόμα σε πολλά σημεία, ενώ ο ελληνικός πληθυσμός, πανευτυχής για τη βραχύβια ελευθερία του, βοηθούσε τις φλόγες να γκρεμίσουν τα σπίτια των τυράννων τους.

Στο μικρό χωριό Στρεβίνα, κοντά στη Φιλιπιάδα βρήκα τον στρατηγό Μάνο και το επιτελείο του. Σύντομα κατάλαβα ότι συνέβαινε κάτι κρίσιμο, και επιτέλους άκουσα

ότι την προηγούμενη νύχτα ένα μόνο τάγμα (το 1ο του 10ου Συντάγματος Κέρκυρας) υπό τον Κουμουνδούρο είχε σταλεί προς τα μπρος, στον παλιό και αχρηστευμένο ορεινό δρόμο προς τα Γιάννενα, και είχε καταλάβει χωρίς αντίσταση το διοικητήριο των Πέντε Πηγαδιών. Αυτός ο παλιός δρόμος είχε ενισχυθεί κάποια στιγμή από φοβερά τουρκικά οχυρά ανά διαστήματα σε απόσταση περίπου πέντε μιλίων, και τα Πέντε Πηγάδια ήταν το μεγαλύτερο από αυτά. Δεδομένου ότι ο νέος δρόμος είχε κατασκευαστεί κατά μήκος της όχθης του Λούρου, περίπου τρία ή τέσσερα μίλια δυτικά του παλιού, ο ορεινός δρόμος είχε εγκαταλειφθεί και ήταν τώρα τόσο τραχύς που ήταν αδιάβατος για οτιδήποτε άλλο εκτός από ελαφρύ πεζικό και ορεινά πυροβόλα όπλα. Ωστόσο, τα Πέντε πηγάδια ήταν προφανώς μια θέση τόσο σημαντική για μια προέλαση στα Γιάννενα, που είχα σχεδιάσει έναν κύκλο γύρω από αυτό το φρούριο στον χάρτη μου πριν ακόμα φύγω από την Αθήνα. Η είδηση ότι ήταν δικό μας χωρίς σύγκρουση μας γέμισε όλους χαρά, αλλά μέσα σε πέντε λεπτά ήρθε ένας αγγελιοφόρος καλπάζοντας για να αναφέρει ότι το τάγμα εκεί δέχτηκε επίθεση από μεγάλη δύναμη.

Το φρούριο στα Πέντε Πηγάδια που χτίστηκε το 1805 από Τούρκους του Αλή Πασά (Φωτο του Α. Βερτόδουλου από το Λεύκωμα ΗΠΕΙΡΟΣ, Γιάννενα, 1995)

Ένα άλλο τάγμα ξεκίνησε αμέσως για υποστήριξη, αλλά ήταν ήδη πολύ αργά. Εκείνο το πρωί ο Οσμάν Πασάς, που μόλις είχε φτάσει για να αναλάβει τη διοίκηση στα Γιάννενα, είχε εξαπολύσει έξι τάγματα και δύο πυροβόλα όπλα εναντίον του Κουμουνδούρου και της μικρής παρέας του. Και την ίδια στιγμή που ακούγαμε αυτά τα νέα, οι Έλληνες στην πραγματικότητα εκδιώκονταν από τη θέση με συντριπτικούς ρυθμούς. Η Γραμμή πολέμησε αρκετά καλά και υποστηρίχτηκε αρκετά καλά από ένα σώμα Κερκυραίων Ατάκτων, αλλά καθώς δεν έφτασε καμία ενίσχυση, η υποχώρηση ήταν αναπόφευκτη. Η απώλειά μας ήταν περίπου 80 νεκροί, 60 αιχμάλωτοι (20 από

αυτούς τραυματίες) και περίπου 150 τραυματίες. Μεταξύ των νεκρών ήταν και ο γενναίος νεαρός Άγγλος Κλέμεντ Χάρις. Μέσα στις επόμενες μέρες συνδέθηκα πολύ στενά με το κερκυραϊκό σώμα στο οποίο ο Χάρις είχε προσκολληθεί. Τολμώντας την επίθεση, ήταν μαζί τους σε ένα λοφάκι στα δεξιά της ελληνικής θέσης. Νωρίς στη διάρκεια της μέρας τραυματίστηκε στο πόδι, αλλά αρνήθηκε να αφήσει τους συντρόφους του. Όταν η υποχώρηση έγινε γενική, αρνήθηκε ακόμα και να οπισθοχωρήσει, και την τελευταία φορά που τον είδαν, σιγά-σιγά απομακρύνονταν από το λόφο, γυρνώντας ξανά και ξανά για να πυροβολήσει ξανά τον εχθρό που τον περικύκλωνε γρήγορα. Κανείς δεν είδε τον πραγματικό θάνατό του και για πολύ καιρό ελπίζαμε ότι μπορεί να είχε συλληφθεί ζωντανός. Όμως οι Τούρκοι δεν πήραν το Αντάρτη αυτό ζωντανό. Οι σύντροφοί του που ήταν Νησιώτες ήταν σε θέση να εκτιμήσουν το αξιοσημείωτο χάρισμά του στη μουσική, και πάντα μου μιλούσαν γι' αυτόν με θαυμασμό και λύπη.

Η απώλεια των Πέντε Πηγαδιών ήταν η πρώτη μας καταστροφή. Αν ο στρατηγός Μάνος ήθελε να καταδιώξει τον εχθρό και να τον αναγκάσει σε φυγή, θα έπρεπε να είχε προχωρήσει στα Γιάννενα με πλήρη ισχύ τόσο από τον παλιό όσο και από το νέο δρόμο αμέσως, αντί να τριγυρνάει στη Φιλιπιάδα για δύο ημέρες και να στείλει ένα μόνο τάγμα χωρίς υποστήριξη να καταλάβει μια θέση τόσο σημαντική. Το όλο θέμα ήταν απλώς ένα λάθος στη γενική διοίκηση. Νομίζω ότι ήταν το μοναδικό του λάθος, αλλά οδήγησε σε όλες τις άλλες καταστροφές του πολέμου στην Ήπειρο. Έβαλε όμως τα δυνατά του για να το αναστρέψει. Σώματα στρατευμάτων προωθήθηκαν εκείνη τη νύχτα και στους δύο δρόμους, αλλά ήταν πολύ αργά τώρα, και ο νέος δρόμος έμεινε σχεδόν άδειος για το υπόλοιπο της εκστρατείας. Πιο σοβαρή ακόμη και από τη στρατηγική απώλεια ήταν η επίδραση που είχε το γεγονός αυτό στο στράτευμα. Η είδηση ότι πολλοί είχαν πράγματι σκοτωθεί, το θέαμα των τραυματιών να μεταφέρονται πίσω στα νοσοκομεία με τους αιματοβαμμένους επιδέσμους τους, να στενάζουν καθώς πήγαιναν, τους κατέστρεψε και τους τρόμαξε γιατί ήταν πολύ συμπονετικοί και αρκετά ασυνήθιστοι στον πόλεμο. Πολύ νωρίς το επόμενο πρωί που βγήκα ξανά στη Φιλιπιάδα και στο παλιό Χάνι που λέγεται Χανοπούλι στην κορυφή του βάλτου όπου τελειώνει ο κάμπος και αρχίζει ο βουνίσιος-δρόμος, ένιωσα την πρώτη μου εμπειρία πανικού. Τα τάγματα βάδιζαν προς τα πίσω και προς τα εμπρός, εντελώς κουρασμένα και αποκαρδιωμένα. Τα κανόνια επέστρεφαν εσπευσμένα στην Άρτα. Βρήκα στην πραγματικότητα ακροβολιστές πεταμένους έξω και μια ομάδα ιππικού χωρίς ιππικό (δεν είχαν καθόλου άλογα) ήταν σε μια θέση ξαπλωμένη στα καλάμια σαν να αναμενόταν μια επίθεση αμέσως. Το Επιτελείο επέστρεψε στην Άρτα. Οι αγρότες και οι χωρικοί είχαν τρομάξει και έφευγαν βιαστικά με όλα τα κινητά τους υπάρχοντα, σκορπίζοντας έναν γενικό πανικό στον δρόμο. Οι άντρες ήταν άρρωστοι, πεινασμένοι από την αυστηρή νηστεία της Σαρακοστής. Από όλες τις πλευρές άκουγα μουρμουρητά εναντίον των αξιωματικών, και πάνω απ' όλα υπήρχε το αίσθημα της ανησυχίας και μια γενικευμένη δυσπιστία αυτής της απόλυτης πίστης στην ηγεσία που από μόνη της κάνει τη ζωή ενός στρατιώτη υποφερτή.

Αν και προειδοποιήθηκα με τη μέγιστη σοβαρότητα να μην προχωρήσω παρακάτω, ανηφόρισα τον ορεινό δρόμο για περίπου δύο ώρες μέχρι να φτάσουν στους Κουμζάδες (Αμμότοπος), ένα υπέροχο χωριό κρυμμένο στα βάθη των βουνών, που ατένιζε ένα πέρασμα που ήταν προσεκτικά οχυρωμένο, και από τη φύση του ήταν

υπερασπιστής απέναντι σχεδόν σε οποιαδήποτε πιθανότητα επίθεσης. Ήμουν εκεί σε δύο περίπου ώρες από το ακρινό μας μέτωπό, αλλά μην έχοντας ούτε φαγητό ούτε χρήματα, αναγκάστηκα να επιστρέψω στην Άρτα. Ο Μαύρο και εγώ δεν είχαμε καμία ελπίδα να πάρουμε τίποτα να φάμε εκείνο το βράδυ, γιατί μου είχαν απομείνει μόνο δύο δραχμές (λιγότερες από ένα σελίνι) και αυτό θα έπρεπε να πάει για τους άντρες και τα άλογα. Ευτυχώς, ο ένας από τους άλλους πέντε Άγγλους ανταποκριτές στην Ήπειρο, μας έδωσε ένα μερίδιο από τις ελάχιστες προμήθειες του, και αργά εκείνο το βράδυ, προς μεγάλη μου ανακούφιση, έλαβα μερικά χρήμάτων, σαν από τον ουρανό. Κάλεσα αμέσως τους άντρες, τους είπα ότι λυπάμαι που χρησιμοποιούσα καταναγκασμό και ότι αργότερα θα τους πλήρωνα ολόκληρο το τίμημα, αλλά σίγουρα έπρεπε να αγοράσω τα δύο πόνυ τους. Αν προσπαθούσαν να τα απομακρύνουν, ο στρατός θα τους έπιανε και ήξεραν τι σήμαινε αυτό. Οι φτωχοί δεν είχαν πραγματικά άλλη επιλογή. Τον Σπύρο δεν τον πείραξε και πολύ. Συμφώνησε μάλιστα να συνεχίσει να φροντίζει τα ζώα με ένα σταθερό ημερομίσθιο, υπό τον όρο μόνο ότι είχα ορκιστεί να μην τον θέσω ποτέ σε προσωπικό κίνδυνο. Όμως ο γέρος ήταν απαρηγόρητος. Καθισμένος ακουμπώντας στις φτέρνες του, όπως ήταν ο τρόπος του, θρηνούσε συνέχεια. Το αγαπημένο του καφέ πόνυ ήταν η χαρά του, η γυναίκα του, το παιδί του, όλος του ο κόσμος. Τι, θα έπρεπε να το αποχωριστεί για μια χούφτα βρώμικα μικρά χαρτονομίσματα! Τα δάκρυα έτρεχαν από τα μάτια του, και μόνο το γεγονός ότι μέτραγε ξανά και ξανά τα χρήματα από φόβο ότι του είχα δώσει λιγότερα, ο φόβος του επιτέλους μειώθηκε σε ένα είδος μουνδιασμένης ψυχραιμίας. Το μέτρημα αυτών των χαρτονομισμάτων κράτησε σχεδόν όλη τη νύχτα, γιατί το καθένα άξιζε κάτι λιγότερο από έξι πένες, και η τιμή και για τα δύο πόνυ έφτασε σχεδόν τις είκοσι λίρες. Αλλά επιτέλους τελείωσε. Ο γέρος σηκώθηκε, αποκάλυψε μια σχεδόν ακαταμάχητη τάση να πέσει στο λαιμό μου, αγκαλιάζοντάς με και ξεκίνησε για τη μοναχική του ανάβαση πίσω από την Πίνδο προς το σπίτι του.

Ήταν ήδη Κυριακή του Πάσχα (25 Απριλίου), πριν αυτός ξεκινήσει για το ταξίδι του, και καθώς, με τις μικρές μας αποσκευές δεμένες πάνω στα ζώα, πήραμε για τα καλά το δρόμο μας προς το πραγματικό μέτωπο, οι κακοτράχαλοι δρόμοι της Άρτας ήταν φριχτοί, βαμμένοι με το αίμα από αρνιά του Πάσχα, και από όλες τις πλευρές οι στρατιώτες πυροβολούσαν στον αέρα από τη χαρά τους για την Ανάσταση. Ο πανικός της προηγούμενης μέρας είχε τελειώσει και κάτω από κάθε δέντρο πορτοκαλιάς είχαν εγκατασταθεί μικρές οικογένειες προσφύγων από την άλλη άκρη του ποταμού και ετοιμάζονταν να διακόψουν τη μεγάλη νηστεία όσο άνετα βέβαια το επέτρεπαν οι δύσκολες περιστάσεις. Αλλά τα βλέμματα όλων ήταν λυπημένα και ο ευγενικός χαιρετισμός του «Χριστός Ανέστη» σπάνια ακουγόταν. Φτάσαμε στους Κουμζάδες χωρίς να συμβεί κάτι, και έχοντας το χωριό στα δεξιά μας, πλησιάσαμε το στενό και δύσκολο σημείο του περάσματος. Ο παλιός δρόμος εδώ γίνεται τρομερά τραχύς και απότομος. Μπαίνει σε μια άγρια περιοχή ενός πέτρινου βουνού, εντελώς γκριζου εκτός από έναν σκονισμένο θάμνο με κίτρινα λουλούδια, που μοιάζει με μαργαρίτα, αλλά είναι έντονα αρωματικό. Μικρά σώματα στρατού ήταν τοποθετημένα ανά διαστήματα κατά μήκος των λόφων σε επαφή μεταξύ τους - περίπου επτά χιλιάδες στρατιώτες συνολικά. Στην κορυφή του περάσματος, περίπου οκτώ με δέκα ώρες πορεία από την Άρτα, μας σταμάτησε ένας φρουρός που μας οδήγησε στον διοικητή. Μαζί του, εκτός από μερικούς άλλους αξιωματικούς, βρήκαμε δύο Άγγλους ανταποκριτές, που μόλις είχαν ανέβει από τους Κουμζάδες, και έστησαν μια βολική

μικρή σκηνή σε μια όμορφη τοποθεσία για να κατοπτεύουν την ορεινή κοιλάδα κατά μήκος της οποίας ο δρόμος οδηγούσε προς τα Γιάννενα.

Έλληνες Άτακτοι από το ίδιο βιβλίο

Ένας Έλληνας αξιωματικός με οδήγησε σε μια πετρώδη κορυφή του βουνού και μου εξήγησε πως είχαν τα πράγματα. Από εκεί μπορούσαμε να δούμε πολλά πτώματα ανδρών διάσπαρτα στους λόφους και στις δύο πλευρές του περάσματος. Στο τέλος της κοιλάδας, μπροστά, βρισκόταν ένας παλιός μισογκρεμισμένος ξενώνας που νομίζω ότι οι Τούρκοι το ονομάζουν Καραβάν

Σεράι (Χάνι του Καρβασαρά). Πέρα από αυτό, μπορούσαμε να εντοπίσουμε τον ορεινό δρόμο που εισέρχονταν σε ένα άλλο στενό πέρασμα στην πορεία του βόρεια προς τα Γιάννενα, και η σταδιακή προέλαση των Ευζώνων μας μέχρι εκείνο το κομμάτι του δρόμου καλύπτονταν από μια συστοιχία ορεινών όπλων σε ένα λόφο στα αριστερά από το Χάνι.

Δεξιά, προς έκπληξή μου, διέκρινα ξαφνικά ένα χωριό, που ο αξιωματικός μου είπε ότι ήταν ο Καρβασαράς. Για προστασία ήταν χτισμένο ψηλά στην πλαγιά του βουνού, στην κορυφή ενός είδους γκρεμού, και τα λιγοστά γκρίζα σπίτια του δύσκολα ξεχώριζαν από τους γκρίζους βράχους από τους οποίους είχαν χτιστεί. Αποφάσισα να αναζητήσω κατοικία εκεί μέχρι το επόμενο στάδιο της προέλασής μας στα Γιάννενα. Μετά από περίπου μία ώρα ανάβαση με τα άλογα, φτάσαμε στο μέρος, αλλά δεν βρήκαμε σχεδόν κανέναν από τους βοσκούς να έχει μείνει ακόμα εκεί. Οι περισσότεροι είχαν καταφύγει στην Άρτα ή κρύβονταν πιο ψηλά στα βουνά. Καταφέραμε να μπούμε με το ζόρι σε ένα έρημο σπίτι — ίσως το πιο σημαντικό στο χωριό, γιατί ήταν ισχυρά οχυρωμένο με έναν τοίχο είκοσι ποδιών χτισμένο γύρω από την αυλή του και οι έξυπνα επινοημένες πολεμίστρες για τουφέκια από το εσωτερικό κατόπτευαν προς όλες τις μεριές και προς την πόρτα και προς τα παράθυρα. Το εσωτερικό ήταν εντελώς άδειο, και με μια λεπτή αίσθηση κατοχής και μονιμότητας, καταλάβαμε το γυμνό πάτωμα του επάνω δωματίου και ανάψαμε μια φωτιά από κορμούς και θάμνους στη σκοτεινή κουζίνα του κάτω ορόφου. Για τέσσερις μέρες αυτό το οχυρωμένο σπίτι ήταν το σπίτι μου, και ήταν οι τέσσερις πιο ευτυχισμένες μέρες της εκστρατείας, γιατί η νίκη φαινόταν ακόμα να είναι στα χέρια μας, και εμείς

οι ίδιοι ήμασταν τώρα όσο πιο κοντά μπορούσαμε να φτάσουμε στο πιο απομακρυσμένο σημείο του μετώπου.

X – ΣΕ TENTΩΜΕΝΟ ΣΧΟΙΝΙ

Το μικρό οχυρωμένο παράθυρο του πάνω ορόφου έβλεπε βορειοδυτικά πάνω από την απότομη κατηφόρα, πέρα από το κομμάτι της επίπεδης κοιλάδας όπου βρισκόταν το παλιό χάνι του Καρβασαρά με το πηγάδι του και μέχρι τον στρογγυλεμένο λόφο όπου βρισκόταν η πυροβολαρχία μας. Μπορούσαμε επίσης να δούμε ως κάποια απόσταση μέχρι το στόμιο του περάσματος από το οποίο τα στρατεύματα προχωρούσαν αργά προς τα Πέντε Πηγάδια. Πιο πέρα υψωνόταν ένα υπέροχο βουνό από γυμνό βράχο, χαραγμένο από βαθιά κανάλια και φαράγγια φτιαγμένα εξ αιτίας της δύναμης του παγετού, του χιονιού και της ζέστης. Δεν είμαι σίγουρος αν ήταν ο αρχαίος Τόμαρος ή όχι, αλλά σε κάθε περίπτωση οι βοσκοί μας είπαν ότι απ' εκεί αντίκρυζες από ψηλά τα Γιάννινα και τη λίμνη τους. Λίγο πιο νότια από αυτό, ακριβώς κάτω από το ηλιοβασίλεμα, στέκονταν οι άγριες οροσειρές της Λάκκας, και κάπου ανάμεσα στις ψηλές κορφές τους ήταν το Σούλι, εκείνη η σκηνή του σχεδόν μυθικού ηρωισμού πριν από ογδόντα χρόνια περίπου, όταν οι γυναίκες του έδωσαν για τελευταία φορά τα χέρια στον εθνικό χορό, και μια - μια χόρευαν στην άκρη του γκρεμού και έπεφταν για να μην υπομείνουν την αγκαλιά του Τούρκου. Δεν θα μπορούσε δε κανείς να μην θυμηθεί ότι σε κάποια κοιλάδα στους πρόποδες αυτού του ρυτιδιασμένου βουνού πρωτοεμφανίστηκε η φυλή των Σπαρτιατών.

Υπήρχε μια παράξενη σιωπή σε όλη αυτή τη σκηνή, μια σιωπή βαθύτερη από τη μοναχική φωνή μιας βοσκοπούλας που κρατούσε τις κατσίκες της μαζί της ανάμεσα στους βράχους, ή το ζουζούνισμα μιας μέλισσας που αναζητούσε λουλούδια. Αλλά μέσα στη σιωπή τότε - τότε τα όπλα μας ηχούσαν καθώς από καιρό σε καιρό ένα σώμα Τούρκων εμφανιζόταν στο πέρασμα. Το απόγευμα κατέβηκα από το χωριό και ανέβηκα μέχρι την πυροβολαρχία. Ο αξιωματικός που διοικούσε το πυροβολικό μπορούσε να μιλήσει γαλλικά, και υπήρχαν και δύο Κερκυραίοι άτακτοι που είχαν πάει στο Λονδίνο και ήξεραν αρκετά καλά αγγλικά. Καθίσαμε για πολλή ώρα παρακολουθώντας ένα σώμα Ευζώνων που κρατούσε την ακραία θέση πάνω στο πέρασμα περίπου μισό μίλι μακριά, και είχε κερδίσει περίπου εκατό γιάρδες εδάφους εκείνη τη μέρα. Δεν ξέρω τι περίεργο συναίσθημα με παρότρυνε να προχωρήσω και να ενταχθώ μαζί τους. Ο αξιωματικός με διέταξε να μην κάνω κάτι τέτοιο. «*Γιατί να εκθέσετε σε κίνδυνο μια φιλελληνική ζωή;*» είπε, «*δεν υπάρχει κανείς για πέταμα στην Ευρώπη τώρα.*» Αλλά αυτό το περίεργο μείγμα περιέργειας και το κάτι άλλο που δελεάζει τους άντρες ώστε να θέσουν άσκοπα τη ζωή τους σε κίνδυνο, με οδήγησε προς τα κει.

Κατέβηκα, λοιπόν, από το λόφο της πυροβολαρχίας και ξεκίνησα την ανάβαση στο μονοπάτι προς τα πάνω στο πέρασμα. Για περίπου διακόσια μέτρα όλα ήταν καλά, αλλά μετά από μια μικρή στροφή του δρόμου, εκτέθηκα σε όλες τις αδέσποτες σφαίρες καθώς οι Τούρκοι εξακολουθούσαν να πυροβολούν με βολίδες πάνω από την άκρη, μπροστά. Ήταν η πρώτη φορά που δέχτηκα πραγματικά σοβαρά πυρά και αμέσως διαπίστωσα ότι ο «υποσυνείδητος εαυτός» μου, για τον οποίο είχε γράψει τόσο σιωπηλά ο Δρ. Waldstein, διαμαρτυρήθηκε εξαγριωμένος. Καθώς οι σφαίρες βούιζαν τριγύρω μου σαν μέλισσες, προσπάθησα όσο μπορούσα να ξεπεράσω αυτόν

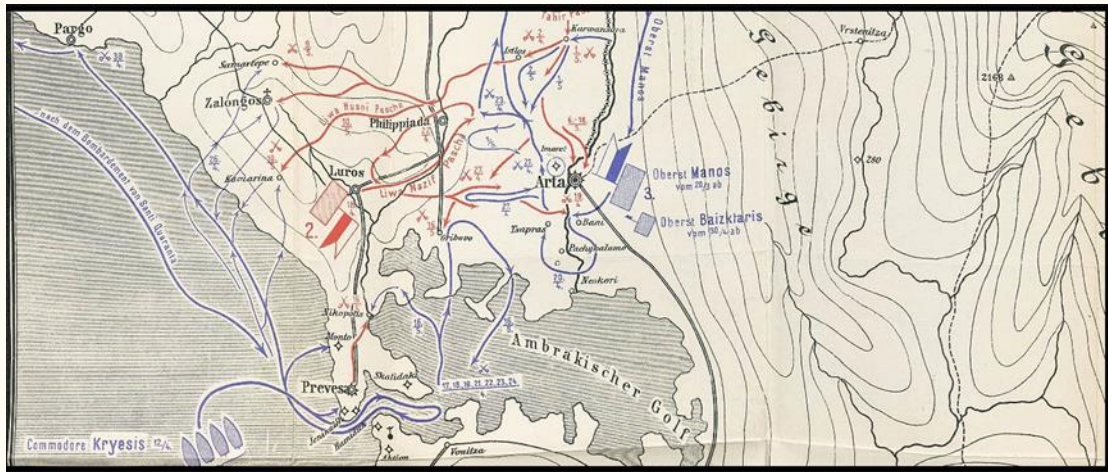
τον κρυφό προδότη που κρύβεται μέσα μας, αλλά ήταν εντελώς αδύνατο να αποτρέψω το άγριο ένστικτό μου να επαναστατήσει σε οποιοδήποτε θόρυβο δυνατότερο από τον συνηθισμένο. Η προσπάθεια ήταν μάλλον πιο δύσκολη γιατί ήμουν μόνος, άοπλος, και καθόλου ενθουσιασμένος. Θυμήθηκα ότι ο Γκαίτε κάτω από τα πυρά ήταν ατάραχος και απογοητεύτηκα που δεν βρήκα κάτι τέτοιο στην περίπτωση μου. Εγώ δεν είχα κανένα έντονο συναίσθημα. Τα βουνά, ο ήλιος και τα λουλούδια έμοιαζαν ακριβώς όπως συνήθως, μόνο που με έπιασε μια ξαφνική και ακαταμάχητη στοργή για αυτά, σαν να μην άντεχα ποτέ να μην τα βλέπω πια. Θυμάμαι ότι σκέφτηκα ένα απόσπασμα στον Τζορτζ Μέρεντιθ όπου λέει ότι οι άντρες που υποθέτουν ότι έχουν κουραστεί από τη ζωή πρέπει να πάνε και να κρεμαστούν πάνω από τους γκρεμούς των Άλπεων για λίγο.

Λιθογραφία με τίτλο “Ελληνικόν Πυροβολείον εν Κοροδήμω Άρτης. 1ος Ουλαμός 2ας Πεδινης 1ου Πυροβολικού Συντάγματος”. (Πηγή : Ιστορία του Έλληνοτουρκικού πολέμου: από της ευάρξεως της τελευταίας Κρητικής επαναστάσεως μέχρι του πέρατος του πολέμου, γραφείσα επί τη βάσει των επισήμων εγγράφων και των ασφαλεστέρων πληροφοριών μετά πολλών εικόνων και τοπογραφικών χαρτών / Ηλία Ι. Οικονομοπούλου, Εν Αθήναις: Εκδοτικόν κατάστημα Γεωργίου Α. Φέξη, 1897).

Ποτέ δεν είχα προσποιηθεί ότι ήμουν κουρασμένος από τη ζωή, αλλά εδώ ήμουν σε εξίσου ευνοϊκή κατάσταση για να ανακαλύψω την αξία της ζωής. Νομίζω ότι υπήρχαν μόνο δύο πράγματα που θα μπορούσαν να με κρατήσουν να περπατάω σταθερά προς τα εμπρός σε αυτόν τον δρόμο χωρίς κανένα εμφανές σημάδι δισταγμού, παρά τον τρόμο μου. Το ένα ήταν το συναίσθημα που είχαμε από γεννησιμιού μας εμείς οι Άγγλοι ότι κανένας μας δεν μπορούσε να δείξει φόβο όταν πολλοί ξένοι παρακολουθούσαν τη συμπεριφορά του. Το άλλο ήταν η γνώση ότι κάποιος σύντροφός μου στην πατρίδα θα είχε ανέβει σε αυτόν τον δρόμο όχι μόνο χωρίς να

μαζευτεί από το φόβο του, αλλά γεμάτος χαρά για τον κίνδυνο. Ήταν αυτές οι δύο σκέψεις που συνέχιζαν να προσπαθούν να υποτάξουν τον «υποσυνείδητο εαυτό» μου και του έλεγαν να ησυχάσει. Αλλά κάθε φορά που μια σφαίρα περνούσε μπροστά μου ή έπεφτε σφυρίζοντας δίπλα μου στο δρόμο, το υποσυνείδητό μου διαμαρτύρονταν. Και ήταν μάταιο που το καταχράστηκα, αποκαλώντας το ένα απλό ζώδες πάθος για ύπαρξη με οποιοδήποτε τίμημα, μια «αιμοδιψή προσκόλληση στη ζωή», μια «περιφρονητική φάση της Θέλησης του Σοπενχάουερ». Δεν έβλεπα καμία κατάχρηση, αλλά το υποσυνείδητό μου συνέχισε τις κραυγές ώσπου επιτέλους έφτασα στην κορυφή του λόφου που υψώνονταν ομαλά και βρέθηκα ανάμεσα στους φιλόξενους Ευζώνους που ήταν ξαπλωμένοι εκεί κάτω από τα βράχια ως η πιο προχωρημένη γραμμή βολής μας.

Αναπαράσταση των στρατιωτικών επιχειρήσεων στο μέτωπο της Ηπείρου, το 1897. (Πηγή : <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/>)

Ήταν μια μεγάλη παρέα, σχεδόν διακόσιοι άντρες νομίζω, σκορπισμένοι κατά μήκος της μικρής κορυφογραμμής σε ομάδες. Μερικοί από αυτούς με κοίταζαν με φιλικό ενδιαφέρον. Ένας κοντός υπολοχαγός, που έδινε το σύνθημα για βολές στο τμήμα μας, μου φώναξε σε πολύ άσχημα γαλλικά να πάω πίσω, «γιατί υπήρχε.....». Ξέχασε τα γαλλικά του για τον «κίνδυνο», και εγώ του πρότεινα την αρχαία ελληνική λέξη. Αυτή ήταν και η σωστή, και ένιωσα μια κάποια ευχαρίστηση που είχα θυμηθεί την προφορά. Όλοι οι άντρες χαμογέλασαν, και με θάρρος, πλησίασα τον υπολοχαγό, κοίταξα τον ουρανό και είπα στα γαλλικά πως φοβόμουν ότι θα βρέξει. Δανείστηκε τα κιάλια μου και μετά διέταξε τους άντρες του να προσαρμόσουν την όρασή τους. Στάθηκα στο πλευρό του και κοίταξα με ανυπομονησία το κομμάτι του δρόμου που είχε ανοίξει τώρα μπροστά μου. Υπήρχε μια μικρή κατηφόρα, μετά το έδαφος ανέβαινε ξανά σε μια παρόμοια κορυφογραμμή λίγο ψηλότερα από τη δική μας, περίπου 500 γιάρδες μακριά ή κάτι λιγότερο.

Μόλις την κοίταξα, μια μακριά σειρά από μικρά γκρι σύννεφα καπνού έσκασε από την άκρη της, και ακριβώς την ίδια στιγμή ο αέρας γύρω μας ούρλιαξε και σφύριξε. Οι βράχοι θρυμματίστηκαν, η γη κάηκε και, σαν ζωντανά πλάσματα, οι σφαίρες ούρλιαζαν, περνώντας μέσα από τους αγκαθωτούς θάμνους στο πλευρό μας. "Καλή βολή!" είπε ο κοντός υπολοχαγός και συνέχισε να δίνει τις εντολές του. Γονάτισα και κοίταξα κατά μήκος της γραμμής μας, περιμένοντας να δω αρκετούς από τους συντρόφους πεσμένους στο έδαφος. Αλλά κανείς δεν είχε ούτε καν τραυματιστεί.

Ήταν όλοι απασχολημένοι να προσαρμόσουν το στόχαστρό τους και να στοχεύσουν σταθερά, ανταλλάσσοντας βολές.

Τουρκικός στρατός 1896 – 1909 (Πηγή : <https://digitalcollections.nypl.org/>)

Έτσι τα πυρά συνεχίστηκαν, σχεδόν εναλλάξ. Γονάτισα πίσω από ένα μικρό ύψωμα μαζί με μισή ντουζίνα στρατιώτες και τα παρακολούθησα για περίπου μισή ώρα. Κανείς δεν χτυπήθηκε, αλλά το να αποδράσεις ήταν σχεδόν γελοίο. Ο διαχωρισμός μεταξύ ζωής και θανάτου ήταν από μόνος του τόσο ασήμαντος, κι όμως έκανε τόσο μεγάλη διαφορά. Ο γέρο καπετάνιος της παρέας ήρθε περπατώντας με ψυχραιμία και μου πρόσφερε το παγούρι του με το νερό. Ακριβώς τη στιγμή που τον ευχαρίστησα και αρνήθηκα να πιώ, μια σφαίρα γρύλισε δίπλα του, σε απόσταση αναπνοής, μόλις ένα ή δύο εκατοστά από το μάγουλό του. Έσκυψε το κεφάλι του αμέσως, πριν να ήταν πολύ αργά, και καθώς η σφαίρα πέρασε με θόρυβο πάνω από την κορυφογραμμή, γύρισε να την παρακολουθήσει και γέλασε. Αμέσως μετά, όπως περίμενα, άρχισε να βρέχει. Ο υπολοχαγός με κοίταξε και γέλασε κι αυτός. Ακριβώς τότε δύο ορεινά πυροβόλα, που είχα δει να ανεβαίνουν στον μεγάλο λόφο στα δεξιά μας, άνοιξαν πυρ εναντίον των Τούρκων, και παρόλο που μπορέσαμε να ακούσουμε μόνο την έκρηξη, όλοι αναπηδήσαμε και γελάσαμε και ζητωκραυγάσαμε μέχρι που το επόμενο βόλι μας έκανε να σκύψουμε και πάλι. Εν τέλει αποχαιρέτησα τον υπολοχαγό και καθώς έφευγα, ο καπετάνιος επέμενε να στείλει μαζί μου έναν Εύζωνα, ώστε αν τυχόν χτυπηθώ στην επιστροφή να μην με παραμελήσουν. Μάταια διαμαρτυρήθηκα ότι ήταν τόσο πιθανό να χτυπηθεί κι αυτός όσο κι εγώ, και έτσι πήγαμε δίπλα-δίπλα, και στην προσπάθειά μου να εξηγήσω τον θαυμασμό μου για το ελληνική ζήτημα, νομίζω ότι και οι δύο πρέπει να είχαμε ξεχάσει τον κίνδυνο, αν και οι σφαίρες έπεφταν γύρω μας τουλάχιστον τόσο πυκνές, όσο και πριν. Το πιο αξιοσημείωτο ήταν όταν συναντήσαμε μια φοράδα με πυρομαχικά να ανεβαίνει, με το πουλάρι της να χοροπηδάει πίσω της κι εγώ γύρισα και τα παρακολούθησα με

περισσότερη αγωνία απ' όσο θα έπρεπε αν έβλεπα ανθρώπινα όντα, όμως και τα δύο πέρασαν από εκείνο το τρομερό κομμάτι του δρόμου αδιάφορα και σώα. Αλλά μόνο λίγα λεπτά αφότου έφυγα, ο μικρός υπολοχαγός έφαγε μια σφαίρα στον μηρό του. Τον είδα μετά σε ένα από τα ελληνικά νοσοκομεία, τον εμπύχωνα με έναν τόμο του Daudet και μαζί ξαναθυμηθήκαμε τη λέξη των Γαλλικών για τον «κίνδυνο».

Την επόμενη μέρα δεν έγινε τίποτα σημαντικό. Καθίσαμε στο πυροβολείο βλέποντας τα όπλα να ρίχνουν περιστασιακά μια οβίδα πάνω από το πέρασμα όπου μια άλλη μονάδα είχε πάρει θέση στη γραμμή βολής. Αλλά δεν έγινε καμία πρόοδος. Μας είπαν ότι περιμέναμε ενισχύσεις, περιμένοντας μέχρι να πέσει η Πρέβεζα στα χέρια του στόλου. Είχε περάσει σχεδόν μια βδομάδα τώρα που οι Τούρκοι είχαν φύγει από την Άρτα και κάθε μέρα δημοσιεύονταν και μια αναφορά ότι η Πρέβεζα είχε πέσει. Αλλά κάθε μέρα, από μακριά προς τα νοτιοδυτικά, ακούγαμε τη αμυδρή έκρηξη των μεγάλων όπλων της, και αυτό μας έλεγε ότι η φήμη ήταν απλώς ένα ακόμη ψέμα. Πιθανώς ο στόλος να σφυροκοπούσε αυτό το φρούριο μέχρι την Ημέρα της Κρίσεως χωρίς το παραμικρό αποτέλεσμα. Εν πάση περιπτώσει, η Πρέβεζα δεν έπεσε ποτέ, και η φήμη άρχισε να θεωρείται μάλλον ως αστείο.

“Το 9ο Σύνταγμα Πέζικου στο Κομπότι Άρτας” (Πήγη : ΓΕΣ ΜΝΗΜΕΣ ΠΟΛΕΜΟΥ 1987

Ωστόσο, αφού είχε χάσει τα Πέντε Πηγάδια, ο στρατηγός Μάνος μάλλον είχε δίκιο που μας άφησε να περιμένουμε μέχρι να του στείλουν περισσότερους άνδρες για το μέτωπο. Τα Γιάννινα ήταν μια ανοχύρωτη πόλη, αλλά για να την καταλάβουμε τώρα αυτό σήμαινε μια παρατεταμένη μάχη στους δρόμους και μια μεγάλη μάχη κοντά στην πόλη, όπου υπήρχαν τουλάχιστον είκοσι πέντε πυροβόλα και όπου περίπου 20.000 άνδρες θα μπορούσαν εύκολα να είχαν συγκεντρωθεί. Ενώ για να διατηρήσει τη μακρά γραμμή επικοινωνίας του από την Άρτα ο Μάνος δεν θα μπορούσε να είχε γλιτώσει περισσότερο από το μισό από αυτό το νούμερο για το μέτωπο, ακόμη κι αν

μπορούσε να είχε αγνοήσει εντελώς την Πρέβεζα. Περιμέναμε λοιπόν στην πυροβολαρχία, και περίπου το μεσημέρι ένας στρατιώτης ανάμεσά μας κύλησε ξαφνικά προς τα πίσω και πέθανε, με μια μεγάλη τρύπα από μια σφαίρα Martini στο μέτωπό του. Κάποιος Τούρκος πρέπει να είχε έρθει έρποντας κατά μήκος των λόφων στα αριστερά του περάσματος, και να έριξε μια πετυχημένη βολή στο ψαχνό. Ήταν πολύ τρομερό γιατί δεν συνέβη ποτέ ξανά. Μόνο αυτή η σφαίρα ήρθε και ο άντρας πέθανε.

Την ίδια μέρα, καθώς καθόμουν μόνος μου στο οχυρό σπίτι μας, άκουσα να χτυπούν τη βαριά εξωτερική πόρτα. Στην αρχή δεν πρόσεξα, γιατί Άτακτοι και στρατιώτες της γραμμής τριγυρνούσαν συνεχώς, αναζητώντας ψωμί ή καπνό. Είχα ήδη χαρίσει ό,τι μπορούσα και τώρα είχα μόνο λίγο μαύρο ψωμί και λίγα ξερά σύκα, μαζί με μερικά κομμάτια κοτόπουλου που δυστυχώς είχαν γεμίσει σκουλήκια, και για τις επόμενες δύο μέρες θα ήταν αδύνατο να βρω οτιδήποτε άλλο. Αλλά το χτύπημα συνεχίστηκε και παρατήρησα ότι το μεγάλο λυκόσκυλο που είχε μείνει στο σπίτι και ήταν πάντα έτοιμο να κάνει κάθε ξένο κομμάτι, τώρα κλαψούριζε από χαρά και έσπρωχνε τη μύτη του κάτω από την πύλη. Φώναξα *"Ποιος είναι εκεί;"* και με μια μελαγχολική φωνή, ήρθε η απάντηση: *«Είμαι ο ιδιοκτήτης αυτού του σπιτιού, αν θέλετε μου ανοίγετε σας παρακαλώ»*. Αφήνοντας την οικογένειά του στην Άρτα, ο καημένος άνθρωπος είχε γυρίσει να δει πώς πάει το σπίτι του. Δεν θύμωσε στο ελάχιστο με την παρουσία μου, παρά μόνο ζήτησε να του επιτρέψουμε να μείνει στη κουζίνα του. Με περηφάνια μου έδειξε τους σταυρούς που είχε ζωγραφίσει ανάμεσα στα παράθυρα σε πείσμα του Τούρκου. Τότε ξαφνικά μου είπε τη φοβερή είδηση ότι ο ελληνικός στρατός στη Θεσσαλία καταστράφηκε, και η Λάρισα ήταν στα χέρια του εχθρού. Είχα κάθε λόγο να το πιστέψω, και όμως αρνήθηκα. Γνωρίζουμε τώρα ότι εκείνο το ελληνικό βράδυ της Μεγάλης Παρασκευής, μόλις χάσαμε τα Πέντε Πηγάδια, ο στρατός στη Θεσσαλία, πιστεύοντας ότι νικήθηκε σε κάθε σημείο, είχε φύγει πανικόβλητος μαζί με πλήθη κατοίκων από τον Τύρναβο στη Λάρισα και ούτε καν περίμενε να υπερασπιστεί την πρωτεύουσα. Είπα στον γέρο να κρατήσει αυτή τη φήμη για τον εαυτό του, γιατί δεν θα μπορούσε να είναι αλήθεια. Αλλά ο Μαύρος που ήρθε αργότερα είπε ότι κι αυτός είχε ακούσει την ίδια ιστορία. Εκείνο το βράδυ ήταν το πιο άθλιο. Ωρα με την ώρα, ξαπλωμένος στο σανιδένιο μου κρεβάτι δίπλα στο παράθυρο, έβλεπα τα αστέρια της Ελλάδας να αστράφτουν από τον παγετό και αναρωτιόμουν γιατί οι παλιοί θεοί έπρεπε να διαχειρίζονται τόσο καλά την πορεία των αστεριών και να μεταχειρίζονται τόσο άσχημα τους ασήμαντους ανθρώπους.

Οι πρώτες ακτίνες του ήλιου έδιωξαν τη δροσιά από το γρασίδι και τους βράχους, και τρεις ώρες πριν τα προάστια του Λονδίνου ξεκινήσουν βιαστικά για τα πρωινά τρένα, ήμασταν έξω στον υπέροχο αέρα. Βρίσκοντας έναν βοσκό, τον παρακινήσαμε να αρμέξει ένα πρόβατο σε ένα μικρό μπολ για το πρωινό μας, και μετά έστειλα τον Μαύρο στην Άρτα για να φέρει προμήθειες και να ανακαλύψει, αν όχι την αλήθεια, σε κάθε περίπτωση, την πιο πρόσφατη αναφορά. Εγώ ο ίδιος κατέβηκα στο παλιό Χάνι και βοήθησα τους άντρες που μόλις πήγαιναν στο καθήκον, να γεμίσουν τα παγούρια τους στο πηγάδι. Έπειτα για μια-δυο ώρες κάθισα ξανά στην πυροβολαρχία με έναν από τους Άγγλους ανταποκριτές ακούγοντας αναφορές για τον κίνδυνο στο Παμίρ και δίπλα στον Άνω Νείλο και σε ερημικά νησιά στις νότιες θάλασσες. Οι χαλαρές βολές συνεχίζονταν ως συνήθως, και πότε πότε στέλναμε μια οβίδα που

σφύριζε στο πέρασμά της, αλλά τίποτα συγκεκριμένο δεν φαινόταν πιθανό να συμβεί. Δεν είχαμε απελπιστεί ακόμα. Οι καταστροφές στη Θεσσαλία δεν έκαναν καμία διαφορά σε μας. Και αν μπορούσαμε να πάρουμε τα Γιάννινα, θα ήταν ένας τέλειος αντιπερισπασμός ενάντια στην ίδια τη Λάρισα. Κατά τις δέκα, η μέρα ήταν πολύ ζεστή για να καθίσω ακίνητος και μια ευχάριστη παρόρμηση με έκανε να σκαρφαλώσω στο μακρύ ύψωμα από κατεστραμμένα και θρυμματισμένα βράχια στο δεξί μας μέτωπο. Ανυπομονούσα να δω τα ίδια τα Πέντε Πηγάδια και ήταν φανερό ότι από την κορυφή μπορούσε κανείς να κοιτάζει προς το νότο, ακριβώς απέναντι στον κάμπο του Λούρου και σε ολόκληρο τον Αμβρακικό κόλπο.

A GREEK LINESMAN AND EVZONAS

*Έλληνας στρατιώτης και Εύζωνας
από το ίδιο βιβλίο.*

Το βουνό υψώνονταν μόνο κάπου 2000 πόδια, ή ακόμα λιγότερο, αλλά έκλεινε εντελώς την κοιλάδα μας προς τα ανατολικά, και σχημάτιζε τη μία πλευρά του περάσματος. Ήταν, όπως είπα, ένας άγριος όγκος από γυμνά χαλάσματα, που διαφοροποιούνταν μόνο από πολλούς αγκαθωτούς θάμνους. Καθώς μπήκα στην ξερή κοίτη ενός χειμάρρου, έκανα πολλές δύσκολες αναρριχήσεις. Περίπου στα μισά του δρόμου έπεσα πάνω σε μια ομάδα ανταρτών, που στέκονταν γύρω από ένα ωραίο μικρό αγριογούρουνο που μόλις είχαν πυροβολήσει. Καθώς

θαυμάζαμε το ζώο και σκεφτόμασταν την ώρα του δείπνου, μια σφαίρα σβούριζε ανάμεσά μας και παραλίγο να σκοτώσει τον κάπρο ξανά. Την ίδια στιγμή ο ήχος από βίαιους πυροβολισμούς έρχονταν από την κορυφή του λόφου, και καθώς σκαρφάλωνα στα βράχια, όλη η ατμόσφαιρα άρχισε πάλι να γεμίζει από ουρλιαχτά και μολύβι. Μπορούσα να ξεχωρίσω τους βαθιούς ήχους των τουρκικών όπλων (Turkish Martini), και από καιρό σε καιρό, αλλά πολύ πιο σπάνια, ερχόταν ο απότομος ψιλός ήχος του ελληνικού γκρα (Gras). Όταν επιτέλους έφτασα στην κορυφή, είδα τι είχε συμβεί. Τα δύο ελληνικά όπλα που είχαν τοποθετηθεί στο βουνό την ημέρα που ανέβαινα στο πέρασμα, είχαν αποσυρθεί το επόμενο βράδυ και τώρα οι Τούρκοι με ανανεωμένο θάρρος προσπαθούσαν να μας διώξουν από την κορυφή του βουνού και έτσι να αλλάξουν τη φορά της δεξιάς πλευράς της επιθετικής μας δύναμης.

Σύρθηκα μέχρι την άκρη της κορυφής και ξάπλωσα ανάμεσα σε μια παρέα έξι Ευζώνων, που με υποδέχτηκαν με τη γλυκιά ανοιχτόκαρδη διάθεση που υπάρχει μόνο σε Έλληνες και Ιρλανδούς. Ακόμη και από εκείνη την υπέροχη θέση, μου πήρε μια ώρα ή περισσότερο για να παρατηρήσω ακριβώς τη φύση του εδάφους και τις δυνάμεις που εμπλέκονταν, γιατί κάθε φορά που ανασήκωνα ακόμη και λίγο το κεφάλι μου προς τα πάνω, οι σφαίρες ούρλιαζαν από πάνω του και έπρεπε να κάνω την πάπια και να συνεχίσω αθόρυβα το έργο μας για την αμυντική οχύρωση. Για κάλυψη, χτίσαμε βιαστικά έναν τοίχο από χαλαρούς βράχους, περίπου δώδεκα πόδια μήκος και δυόμισι ύψος, ένα τέτοιο τείχος σαν αυτό που χτίζουν στη βόρεια Αγγλία ανάμεσα στους αγρούς. Ωστόσο στη μέση και κατά μήκος της κορυφής αφήσαμε θηλιές για τα τουφέκια και καμπυλώσαμε τις δύο άκρες ελαφρώς προς τα μέσα για προστασία. Ενώ τέσσερις από εμάς χτίζαμε εναλλάξ οι άλλοι κρατούσαν μια προσεκτικά στοχευμένη ομάδα πυρός, όποτε εμφανίζονταν οι Τούρκοι. Αυτός ο τοίχος ήταν πραγματικά ένα υπέροχο κομμάτι τοιχοποιίας, και σε μεγάλη ηλικία θα ήθελα να πάω να δω αν στέκεται ακόμα. Όταν τελείωσε, συρθήκαμε όλοι κάτω από αυτό το καταφύγιο και ξαπλώσαμε κι ένας Εύζωνας μου έδωσε την καφέ και τριχωτή κάπα του για να ξαπλώσω. Μου πρόσφερε επίσης ευγενικά μερικά εντόσθια αρνιού τυλιγμένα γύρω από ένα κομμάτι ξύλου (κοκορέτσι), αλλά εκείνη τη στιγμή ήμουν πολύ διψασμένος για να φάω. Από τις έντεκα και μισή και μετά, για δύο ώρες, τα τουρκικά πυρά ήταν αδιάκοπα.

Απαντούσαμε στα πυρά όποτε ήταν δυνατόν, αλλά καθώς βρισκόμασταν ενάντια στον ήλιο, ο εχθρός μας έβλεπε πολύ καλύτερα. Ωστόσο, πίσω από το τείχος μας μπορούσαμε να πούμε γελώντας ένα «*καλημέρα*» στις σφαίρες καθώς πετούσαν πάνω από τα κεφάλια μας. Σύντομα έμαθα ότι οι σφαίρες τραγουδούν σε διάφορους ήχους. Μερικές έβγαζαν ένα λεπτό ψηλό σφύριγμα, σαν κουνούπι, στο οποίο κανείς δεν δίνει σημασία. Άλλες, πιο κοντινές έβγαζαν ένα παρατεταμένο βογκητό, - «*το κλάμα ενός χαμένου πνεύματος*», όπως θα το αποκαλούσε ο μυθιστοριογράφος. Άλλες ακούγονταν σαν το μισητό ουρλιαχτό του λύκου, το οποίο έμοιαζε να έρχεται πάντα απ' το πλάι αντί από μπροστά. Νομίζω ότι οφειλόταν στο τουφέκι Mauser με το οποίο είναι οπλισμένοι τώρα μερικά από τα στρατεύματα Nizam ή Line στην Τουρκία. Και τελευταίο απ' όλα ακούγονταν ένα χαμηλό κακοδιάθετο γρέζι, όπως ο ήχος που κάνουν τα παιδιά όταν σηκωθούν με λάθος τρόπο από το κρεβάτι. Αυτός ήταν ο πιο τρομακτικός, ειδικά όταν χτυπούσαν στον τοίχο μας ή στους βράχους δίπλα μας. Και μόνο σε αυτό το είδος από σφαίρες ευχόμασταν ευγενικά την «*καλή μέρα*».

Σιγά σιγά σύρθηκα προς τα έξω. Η κλίση του εδάφους στην άλλη πλευρά της κορυφής του βουνού δεν ήταν βαθιά, και σε πολλά σημεία, ειδικά δίπλα στο μικρό μας τείχος, ένας αποφασισμένος εχθρός θα μπορούσε να είχε σκαφαλώσει χωρίς μεγάλη δυσκολία. Στην πραγματικότητα βλέπαμε προς τα κάτω μια ρηχή λεκάνη που περιβάλλονταν από ένα πέταλο με βραχώδη ύψη, του οποίου εμείς κρατούσαμε τη δυτική πλευρά, περισσότερο από τη μισή καμπύλη προς το νότο. Από κάτω μας υπήρχε ένα ψηλό οροπέδιο από κόκκινο χώμα, εν μέρει καλλιεργημένο σε χωράφια και φυτεμένο με σειρές από παλιές ελιές. Πέρα από αυτή τη μικρή πεδιάδα υπήρχε ένα γκρίζο χάος από βράχους και χείμαρρους που σχημάτιζαν την άλλη πλευρά του πετάλου. Κρυμμένοι σε εκείνους τους βράχους, που διακρίνονταν μόνο από μικρές

ρουφηξιάς καπνού, μεγάλοι αριθμοί Τούρκων έριχναν ασταμάτητα πυρά για να καλύψουν την προέλαση πολλών μικρών και μπερδεμένων ομάδων στρατιωτών που προσπαθούσαν να συρθούν έρποντας από ένα σημείο στο άλλο μέσα στα χωράφια. Ήταν αδύνατο να μετρήσω αριθμούς. Μόνο μία ομάδα φάνηκε να είναι καλά οργανωμένη και υπό πλήρη έλεγχο. Τα λευκά τους σκουφάκια αποδείκνυαν ότι ήταν Αλβανοί και έφεραν τα χρώματα τους, μια σημαία της Τουρκίας με κόκκινο κεντημένο το μισοφέγγαρο. Ήταν οι μόνοι άνδρες που είδα εκατέρωθεν καθ' όλη τη διάρκεια της εκστρατείας που αναγνώριζαν τη σημασία της προέλασης, προχωρώντας πάντα στην επίθεση. Αλλά ακόμη κι αυτοί, που έμειναν χωρίς υποστήριξη, έπρεπε επιτέλους να σταματήσουν κρυφά, και νομίζω ότι πρέπει να κράτησαν τους τραυματίες τους μαζί τους μέχρι να βραδιάσει. Όσο για τη δική μας μεγάλη γραμμή άμυνας, που εκτεινόταν κατά μήκος της βραχώδους άκρης ή του γκρεμού για περίπου ένα μίλι και ένα τέταρτο ή μάλλον περισσότερο, κρατήθηκε μέχρι το απόγευμα μόνο από ενάμιση λόχο Ευζώνων και λίγους Αντάρτες από την Κέρκυρα. Αυτή η μικροσκοπική δύναμη κατανεμήθηκε σε αποσπασμένες ομάδες σε διαστήματα περίπου σαράντα ή πενήντα μέτρων, αλλά ήταν δυνατό κάποιος να έρπει από τη μια ομάδα στην άλλη κάτω από το καταφύγιο της κορυφογραμμής χωρίς να εκτεθεί σε αυξημένο κίνδυνο.

“Ένας Έλληνας επιδρομέας πυροβόλησε ενώ μετέφερε έναν τραυματισμένο σύντροφό του κατά τη διάρκεια του Ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897. Από την εβδομαδιαία εφημερίδα The Graphic Illustrated Weekly, που εκδόθηκε το 1897”. (A Greek raider shot whilst carrying a wounded comrade during the Greco-Turkish War of 1897, aka the Ottoman-Greek War of 1897, the Thirty Days’ War, the Black ’97 or the Unfortunate War. From The Graphic Illustrated Weekly Newspaper, published 1897).

Η ομάδα μου των Ευζώνων βρισκόταν στο νότιο άκρο της γραμμής, ακριβώς εκεί που άρχισε να καμπυλώνει το πέταλο, αλλά περίπου στη μία η ώρα άρχισα να σέρνομαι κλεφτά κατά μήκος της άκρης προς τα βόρεια, ελπίζοντας ακόμα να δω από το τέλος

της τα Πέντε Πηγάδια. Αλλά ακριβώς τότε η τουρκική επίθεση αυξήθηκε τρομερά, και διαπίστωσα ότι το υποσυνείδητό μου έκανε ξανά τα παλιά του κόλπα και με έβγαζε αργά από την πλαγιά του βουνού. Ανάγκασα τον εαυτό μου να καθίσει ακίνητος πάνω σε έναν βράχο, σαν ένα πλοίο που ρίχνει άγκυρα καθώς παρασύρεται προς μια ανοιχτή ακτή, και έμεινα εκεί για λίγα λεπτά εκτεθειμένος σε σφαίρες που έπεφταν όλη την ώρα. Κανείς να μην καυχιέται πώς θα συμπεριφερθεί μπροστά στο θάνατο, μέχρι να το προσπαθήσει. Μετά από λίγο θυμήθηκα ότι είχα αφήσει το παλτό μου στη μικρή μας οχύρωση, και παρόλα αυτά δίσταζα να επιστρέψω. Ευτυχώς εκείνη τη στιγμή είδα τον διοικητή όλης της προχωρημένης δύναμης να ανεβαίνει στον λόφο με μια συνοδεία και δύο ορειβατικά όπλα δεμένα σε μουλάρια. Πήγα να τον συναντήσω αμέσως, και επέστρεψα στην άκρη της κορυφής στο πλάι του. Δανείστηκε τα κιάλια μου και του έδειξα όσο καλύτερα μπορούσα τις θέσεις του εχθρού. Τα πυρά που στράφηκαν πάνω μας ήταν πολύ δυνατά, και έσκυψα για να τα αποφύγω αλλά ο αξιωματικός έσκυβε μόνο το κεφάλι του τότε τότε. Όταν εξέτασε την κατάσταση και τελείωσε με τα κιάλια μου, πήγα να πάρω το παλτό μου και περπάτησα αρκετά άνετα κατά μήκος της κορυφογραμμής μέχρι την ομάδα των Κερκυραίων Ανταρτών που γνώριζα. Κάθε αίσθηση φόβου είχε εξαφανιστεί τελείως, και ένιωσα μόνο μια ήσυχη ικανοποίηση με την κατάκτησή του. Δεν μπορώ να δώσω καμία εξήγηση για τον ξαφνικό πανικό, ακόμη λιγότερο για την επαναφορά της συνηθισμένης ηρεμίας. Αναφέρω απλώς αυτές τις περίεργες παραλλαγές των συναισθημάτων προς όφελος των ανθρώπων που επιθυμούν να μάθουν κάτι για τα συναισθήματα του απλού ανθρώπου κάτω από πυρά, αλλά είναι απίθανο ποτέ να «απολαύσουν» οι ίδιοι αυτή την εμπειρία.

Ένα τάγμα Τούρκων τυφεκιοφόρων, 1897. (Πηγή: New York Public Library)

Οι Τούρκοι στο μεταξύ, είχαν φέρει δύο πυροβόλα και βομβάρδιζαν τη θέση μας. Αυτό μας εκνεύρισε πάρα πολύ, γιατί θεωρούσαμε τους εαυτούς μας υπέρτατους στο πυροβολικό, αλλά αν και οι οβίδες έφτασαν στα βράχια μας, ήταν χαλασμένες και δεν έσκασαν, αλλά απλώς κείτονταν εκεί. Πολύ διαφορετικό ήταν το αποτέλεσμα όταν επιτέλους στις τρεις η ώρα τα δικά μας όπλα μπήκαν στη θέση τους και άνοιξαν πυρ. Κατά την πρώτη εκτόξευση ένα από τα όπλα έφυγε προς τα πίσω και έπεσε στο πλάι από την ανάκρουση. Το παρακολουθούσαμε όλοι και όλη η σειρά γέλασε δυνατά με το θέαμα. Αυτή η πρώτη βολή, ωστόσο, είχε μια εξαιρετική επίδραση στον εχθρό. Οι Τούρκοι είναι γενναίοι σύντροφοι, αλλά το μόνο που δεν μπορούν να αντέξουν είναι τα πυρά του πυροβολικού. Για τις επόμενες δύο ώρες απολαύσαμε συγκριτική γαλήνη, και με τις δυο πλευρές να παραμένουν σχεδόν εντελώς κρυμμένες. Κάποια στιγμή που οι πυροβολισμοί είχαν χαλαρώσει αρκετά, θυμήθηκα μια ιστορία των Highlanders που σήκωναν τις κάπες τους στα τουφέκια τους πάνω από έναν τοίχο, και παίρνοντας το καπέλο μου από το άκρο του χείλους το σήκωσα πάνω από τους βράχους για να δω τι θα συμβεί. Σχεδόν αμέσως μια βροχή από σφαίρες έπεσε πάνω μας. Ήλπιζα κρυφά να ανοίξω μια τρύπα μέσα από αυτό, αλλά τη στιγμή που η ελπίδα μου φαινόταν να υλοποιείται, κατέβασα βιαστικά το καπέλο. «Κρίμα», είπα μέσα μου, «να χαλάσει. Ποτέ δεν αφήθηκε τη Συναυλία της Ευρώπης».

Το υπόλοιπο απόγευμα ήμουν με την ομάδα των Ανταρτών από την Κέρκυρα. Είχαν μείνει όλο το βράδυ στην παγωνιά, είχαν μόνο λίγο τυρί να φάνε και ήταν μισοπεθαμένοι από τη δίψα. Πολύ πιο κάτω στα πόδια μας μπορούσαμε να δούμε άντρες να αντλούν νερό από το πηγάδι δίπλα στο παλιό Χάνι, αλλά το να τους κοιτάζουμε δεν μας έκανε καλό. Ευτυχώς είχα κρατήσει λίγο καπνό και λίγα σύκα που τα μοίρασα. Μίλησα με τους δύο που μιλούσαν αγγλικά—ο ένας ήταν ο αρχηγός της ομάδας, ένας βαρύς γίγαντας, συντετριμμένος που τρεκλίζοντας κάτω από το βάρος του αξιώματος, εξέφραζε τη θλίψη του με στεναγμούς του Τιτανικού. Καθώς ξάπλωνε απλωμένος στον βράχο, ήταν το ίδιο το πρότυπο ενός Προμηθέα Δεσμώτη. Ο άλλος ήταν ένας ευπροσήγορος απλός Έλληνας με χιούμορ. Συζητήσαμε τα μειονεκτήματα του πολιτισμού και τη θλιβερή ζωή της πόλης, πείθοντας ο ένας τον άλλον ότι εκείνη τη στιγμή δεν θα αλλάζαμε θέση με τον πιο άνετο κύριο στο καλύτερο εστιατόριο έξω από το Strand. Επιτέλους, στη ζεστασιά του ήλιου και στη συγκριτική ησυχία, που έσπαγε μόνο το τραγούδι μιας περιστασιακής σφαίρας, αυτοί και οι άντρες τους κοιμήθηκαν βαθιά. Τότε είχα τον ελεύθερο χρόνο να απολαύσω τη θέα, και σίγουρα καμιά θέα δεν θα μπορούσε να είναι πιο όμορφη ή πιο γεμάτη ανθρώπινο ενδιαφέρον. Προς τα βόρεια έβλεπα τη χιονισμένη γραμμή της άνω Πίνδου από την οποία είχα κοιτάξει από τόσο ψηλά το Μέτσοβο. Πολύ πιο πέρα ήταν εκείνοι οι άλλοι χιονισμένοι βράχοι που έβλεπαν προς το Μαύρο βουνό. Πολύ κοντά μας βρισκόταν εκείνο το μεγάλο βουνό από σχισμένη πέτρα πάνω από τα Γιάννενα. Στα νότια, ακριβώς εκεί που τελείωναν τα βουνά, βρισκόταν η Φιλιπιάδα, που υποθέτω ότι πήρε το όνομά της, από τον Φίλιππο Ε' της Μακεδονίας. Πιο πέρα, πέρα από την πεδιάδα, ένα διχαλωτό ακρωτήριο έφτανε ως τη θάλασσα, και στα μισά του δρόμου βρισκόταν κάποτε η Νικόπολη, η Πόλη της Νίκης που έχτισε ο Αύγουστος όταν η καταστροφή του Αντώνιου τον έκανε μοναδικό κύριο του κόσμου. Στο τέλος του ακρωτηρίου βρισκόταν ο ισχυρός χαμηλός βράχος που προστάτευε την Πρέβεζα. Απέναντι από το μικρό στενό βρισκόταν το Άκτιο όπου η βασίλισσα των ανδρών έφυγε από τη μάχη. Λίγο προς τα δεξιά βρισκόταν ο μεγάλος όγκος της Λευκάδας.

Πολύ πιο μακριά, η Κεφαλλονιά, το σπίτι του Βύρωνα, σαν τριαντάφυλλο, στρογγυλό και γκρι. Και η μια από τις γραμμές των λόφων μεταξύ αυτών των δύο ήταν στην πραγματικότητα εκείνο το τραχύ μικρό νησί από το οποίο ο Οδυσσεάς λαχταρούσε να δει τον καπνό να ανεβαίνει ξανά προς του ουρανό. Στα δεξιά της Λευκάδας, υπήρχε μια σύντομη γραμμή ανοιχτής θάλασσας, που για εμάς είναι πάντα ο δρόμος για την πατρίδα.

Περίπου στις πέντε η ώρα οι Τούρκοι ανανέωσαν την επίθεση με μεγαλύτερη μανία από ποτέ, και για όλους μας οι επόμενες δύο ώρες ήταν οι πιο δύσκολες της ημέρας. Τα δύο μας πυροβόλα δούλευαν ασταμάτητα, και μας ενίσχυσαν μερικοί λόχοι της Γραμμής και μερικοί Εύζωνοι, αλλά και πάλι ήταν μια φρικτή στιγμή όταν, εδώ κι εκεί, οι σύντροφοί μας άρχισαν να πέφτουν. Απλά κυλούσαν ανάμεσα στα βράχια, κείτονταν εκεί και μούγκριζαν απ' τον πόνο, ώσπου ένας ή δύο σύντροφοι αποσπάστηκαν για να τους σύρουν κάτω στα μουλάρια που αργά - αργά τους έπαιρναν μακριά. Ένας καημένος Εύζωνος, χτυπήθηκε πολύ περίεργα. Η σφαίρα χτύπησε το πίσω μέρος του λαιμού του στο πλάι. Πετώντας το τουφέκι του ψηλά στον αέρα, έπεσε πάνω σε ένα σωρό από πέτρες και δεν κουνήθηκε ποτέ ξανά. Μετά άκουσα ότι η σπονδυλική στήλη του είχε κοπεί στα δύο. Το σώμα του αφέθηκε εκεί που βρισκόταν. Η καταγίδα από μολύβι, που μας σάρωνε, κατέστησε σχεδόν αδύνατο πλέον να κοιτάζουμε πέρα από την άκρη του πρόχειρου τοίχου χωρίς σχεδόν βέβαιο θάνατο, και ακόμη και όταν οι σύντροφοί μας στόχευαν μέσα από τις θηλιές και πίσω από το κάλυμμα, σκόπευαν πολύ γρήγορα, χωρίς να βρίσκουν το στόχο τους.

Στη φωτογραφία «Ηπειρωτικά Σύνορα το 1897» (Πηγή : Πολεμικό Μουσείο, Φωτογραφικό Αρχείο Σταματουλάκη)

Αμέσως μετά τις έξι, αν τολμούσαν οι Τούρκοι να ανεβούν μαζικά και γρήγορα στην πλαγιά και να μας έρθουν με την ξιφολόγη, σίγουρα θα μας είχαν καθαρίσει. Συνέχισα να κοιτάζω τον ήλιο που έδυε, αλλά έμοιαζε ακίνητος : νόμιζα ότι δεν θα

έδνε ποτέ. Ωστόσο, στις έξι και μισή ο αέρας ήταν σίγουρα πιο σκοτεινός, και ήξερα ότι όλα θα είχαν τελειώσει σε λίγα λεπτά, γιατί οι Τούρκοι δεν πολεμούσαν ποτέ μετά τη δύση του ηλίου. Έτσι επιτέλους γύρισα να κατέβω, λέγοντας καληνύχτα στους Αντάρτες, που επρόκειτο, μετά τις διαταγές του Τιτάνα τους, να παραμείνουν στη θέση τους μέχρι το πρωί. Καθώς κατέβαινα συνάντησα μουλάρια να έρχονται με κουβέρτες και μερίδες ψωμιού. Τα πυρά συνεχίστηκαν μέχρι που χάθηκε ο ήλιος, και περνώντας μέσα από ένα πυκνό, αρχαίο δάσος με ελιές, στους πρόποδες του βουνού, ήταν και πάλι πολύ ανησυχητικό να ακούς τις σφαίρες να ουρλιάζουν μέσα από τα κλαδιά και να κόβουν τα φύλλα. Όταν τελικά βρέθηκα εκτός εμβέλειας και περπατούσα ήσυχα πάνω από στα σκοτεινά χωράφια δίπλα στο Χάνι, μια καθυστερημένη αγριομέλισσα πέρασε βουίζοντας κοντά στο αυτί μου, και ακόμη και τότε το υποσυνείδητό μου με ανάγκασε να σκύψω το κεφάλι.

XI – Η ΗΤΤΑ

Το επόμενο πρωί - ήταν Πέμπτη 29 Απριλίου – ξημέρωσε με μοναδική γλυκύτητα. Πάλι είχε πέσει παγετός τη νύχτα, και όταν κοίταξα από το παράθυρο του φρουρίου μου, το έδαφος ήταν γαλάζιο και γκριζο, αλλά όλες οι βουνοκορφές φλεγόταν από τη λάμψη του ήλιου. Ανάμεσα στους βράχους στους χαμηλότερους λόφους γύρω μου, έβλεπα τις ομάδες των ανδρών με τα μακριά μπλε παλτό τους να στέκονται όρθιοι και να τεντώνονται, και τους άκουγα να φωνάζουν ο ένας στον άλλον για νερό ή γαλέτες.

Κάποιοι από αυτούς είχαν ανάψει εδώ κι εκεί κατακόκκινες σπίθες φωτιάς.

Έλληνες βοσκοί με τις φλοκάτες τους.

Ακόμη κι αν δεν ήταν η παρουσία τους, την περιοχή, όσο γυμνή και τραχιά κι αν ήταν, την διαπέρασε η χαρά και η γαλήνη μιας Ποιμαντικής Συμφωνίας. Μερικά κουδούνια από κατσίκες κουδούνισαν απαλά. Μια ομάδα αγροτών ντυμένων με δασύτριχα λευκά ρούχα, με μακριές γκλίτσες στα χέρια στεκόταν και μιλούσαν κοντά στην πόρτα της αυλής, και είδα το εύστροφο γλίστρημα μιας κοπέλας που ξεπήδησε, με τα μακριά καστανά της

πόδια μπερδεμένα σε κουρέλια, κυνηγώντας ένα κερασφόρο πρόβατο και ξεφωνίζοντας τις ίδιες κραυγές που χρησιμοποιούσαν οι βοσκοί στον Θεόκριτο, ενώ τα κρύα ποδαράκια της μετά βίας άφηναν σημάδια στην παγωνιά πάνω στους βράχους. Το ενδιαφέρον μου για την καταδίωξη αυξήθηκε επειδή, με εντολή του ασθενή οικοδεσπότη μου, η κοπέλα προσπαθούσε να πιάσει αυτό το πρόβατο για να

το αρμέζουν για το πρωινό μου. Όλο το πρωί έμοιαζε ακίνητο. Δεν ακούστηκε σχεδόν ούτε ένας πυροβολισμός. Είναι αλήθεια ότι ένα ή δύο τουρκικά όπλα συνέχιζαν να μας πυροβολούν κατά καιρούς καθώς καθόμασταν στην πυροβολαρχία μας, αλλά ήταν απλώς διασκεδαστικό να προσπαθούμε να μαντέψουμε πόσο πιο κάτω από εμάς θα εκτοξευόταν η καφετιά γη όταν τη χτυπούσε η οβίδα.

Αμέσως μετά το μεσημέρι έκανα μια βόλτα στο πέτρινο χωριουδάκι μου, ελπίζοντας ότι ο Μαύρος θα είχε επιστρέψει με κάτι να φάμε από την Άρτα. Αλλά όλα ήταν εντελώς αθόρυβα. Ακόμα και ο Σπύρος είχε ξεχάσει τους τρόμους του και κοιμόταν βαθιά στο πάτωμα τυλιγμένος στο χαλί μου. Περιπάτησα μέσα από τα ήσυχα σπίτια, σκορπισμένα παντού όπου υπήρχε χώρος για χτίσιμο, ανάμεσα στις απότομες πλαγιές και στα χάσματα των χειμάρρων. Βρήκα τη μικροσκοπική εκκλησία — ένα χαμηλό και ισχυρά οχυρωμένο κτίριο, χωρίς παράθυρο, εκτός από μια σχισμή έξι ιντσών στο ανατολικό άκρο. Καθώς όμως περιπλανιόμουν, συνειδητοποίησα σταδιακά ότι τα πυρά είχαν αρχίσει ξανά. Ο ήχος ερχόταν πέρα από το φράγμα του βουνού, στο δεξί μας μέτωπο. Η ίδια θέση με χθες δέχτηκε προφανώς επίθεση. Τότε ήταν περίπου τρεις και μισή, και κάθε πέντε λεπτά ο θόρυβος αυξανόταν. Με τα κιάλια μου παρακολουθούσα με αγωνία την κορυφή του βουνού, που ήταν αρκετά ορατή για περίπου τα δύο τρίτα του μήκους της. Είδα τους Έλληνες να πυροβολούν ομαδικά, όπως και την προηγούμενη μέρα, και κάποιους να κινούνται ανήσυχα πάνω κάτω, ακριβώς πίσω από τη γραμμή. Φαινόταν ότι υπήρχαν περισσότεροι απλοί στρατιώτες, αλλά λιγότεροι Εύζωνοι. Έβλεπα τότε τότε έναν άντρα να εξαφανίζεται ξαφνικά, αλλά δεν μπορούσα να διακρίνω αν είχε πυροβοληθεί ή είχε σκύψει για να καλυφθεί. Το γεγονός ότι τους παρακολουθούσα χωρίς να τους δίνω βοήθεια, ή ακόμη, χωρίς να είμαι παρών στη σκηνή, δύσκολα αντέχονταν. Βλέποντας ότι είχα κιάλια, μαζεύτηκε γύρω μου ένα μπερδεμένο κουβάρι από βοσκούς και γυναίκες. «*Είναι ακόμα εκεί οι Χριστιανοί;*» με ρωτούσαν συνέχεια. «*Ναι, είναι εντάξει*», απαντούσα επανειλημμένα. «*Δεν υπάρχει λόγος ανησυχίας*». Αλλά, ευτυχώς, παρ' όλα όσα μπορούσα να τους πω, οι περισσότεροι από αυτούς άρχισαν να μαζεύουν τα κοπάδια και τα υπάρχοντά τους, για να είναι έτοιμοι να φύγουν.

Στις τέσσερις και μισή υπήρξε μια τεράστια αύξηση στα πυρά - το είδος της ενθουσιασμένης αύξησης που κάποιος ενστικτωδώς ξέρει ότι πρέπει να προηγηθεί μιας επίθεσης σώμα με σώμα. Ήταν ένας συνεχής βρυχηθμός τουφεκιού. Λίγα λεπτά αργότερα είδα τα δύο πυροβόλα μας να κατεβαίνουν βιαστικά προς τα μουλάρια. Οι ομάδες των υπερασπιστών κατά μήκος των υψωμάτων άρχισαν να κοιτούν πίσω τους. Σαν μια ομάδα, όλοι μαζί, οπισθοχώρησαν τρεις ή τέσσερις γιάρδες, και μετά μερικές από τις ομάδες προχώρησαν ξανά προς την άκρη. Μετά άκουσα να υψώνεται μια κραυγή, «*Τι να κάνουμε;*» και ότι κάποιιοι αξιωματικοί φώναξαν, «*Φύγετε!*». Την επόμενη στιγμή, οι στρατιώτες μας, σε μακριές μπλε σειρές, κατέβηκαν τρέχοντας από την πλαγιά του βουνού, πέφτοντας με το κεφάλι και πηδώντας πάνω από τα βράχια καθώς έφταναν. Δεν είχαν φύγει καλά — καλά όλοι, όταν η κορυφή όπου βρισκόμασταν άρχισε να γεμίζει παντού με μαύρες φιγούρες, που κουνούσαν τα χέρια τους, προφανώς φωνάζοντας και πυροβολώντας με τα τουφέκια τους στην τύχη, προς τα κάτω στην κοιλάδα μας. Ο λεπτός ήχος μιας τρομπέτας ακούστηκε από το ψηλότερο σημείο κόντρα στον ήλιο που έδυε. «*Αυτή είναι η τουρκική τρομπέτα!*», φώναξε μια φτωχιά βοσκοπούλα δίπλα μου. Το ήξερε πάρα πολύ καλά. Αμέσως μετά

τις πέντε, ολόκληρη η κορυφή του βουνού ήταν κατάμαυρη από Τούρκους. Ο διάβολος ήταν και πάλι στο πλευρό των μεγάλων ταγμάτων και η μοναδική μας ευκαιρία για κατάκτηση ήταν νεκρή.

Οι βοσκοί δεν περίμεναν να ακούσουν περισσότερα. Όταν κοίταξα τριγύρω, είχαν ήδη φύγει και έδεναν τα υπάρχοντά τους σε μπόγους, τα φόρτωναν στις πλάτες των γυναικών, μαζεύοντας τα παιδιά τους, τις κατσίκες, τα πρόβατα, τις αγελάδες, τις κότες ή ό,τι άλλο πολυτιμότερο είχαν. Γύρισα πίσω στο φρούριο μου και βρήκα τον Σπύρο στην αυλή να μην μπορεί να μιλήσει ή να σταθεί από τον τρόμο. Είχε δέσει τις αποσκευές μας στο μουλάρι και τις είχε δέσει λάθος. Με την ελπίδα να ηρεμήσω τα νεύρα του, τα έβγαλα όλα, τα φόρτωσα ξανά σωστά και μετά γύρισα τα κιάλια μου ξανά στο βουνό. Οι Τούρκοι έμοιαζαν με σμήνος από σκαθάρια. Άκουσα μετά ότι πάνω από 5000 από αυτούς συμμετείχαν σε αυτή την επίθεση. Εξακολουθούσαν να φωνάζουν, να κυματίζουν την κόκκινη σημαία τους και να σπαταλούν μεγάλες ποσότητες πυρομαχικών, πυροβολώντας πάνω μας. Εδώ κι εκεί μεμονωμένες ομάδες σέρνονταν στους βράχους, αλλά δεν φαινόταν να υπάρχει οργανωμένη προσπάθεια καταδίωξης. Έχοντας δει αρκετά, είπα «Έτοιμος» και γύρισα στον Σπύρο, αλλά εκείνος είχε ήδη φύγει χωρίς εμένα, και οδηγώντας το μουλάρι, παράτησα το χωριό μόνος μου. Δεν έμεινε ψυχή σε αυτό, και εκείνο το βράδυ κήκε εντελώς.

Δεν άργησα να προσπεράσω το πίσω μέρος της γενικής διαδρομής. Από όλες τις πλευρές οι δυστυχισμένοι Χριστιανοί ξεχύνονταν από τα βουνά από ανύποπτες κρυψώνες, φώναζαν ο ένας στον άλλο και παρότρυναν τα κοπάδια τους προς τα εμπρός εκτοξεύοντας φυσίγγια πάνω από τα κεφάλια τους. Ο ορεινός δρόμος μπλοκαρίστηκε γρήγορα και η κίνηση έγινε πολύ αργή. Σύντομα διαπίστωσα ότι η ομάδα μας θα ήταν εντελώς απροστάτευτη. Ρίχνοντας μια τελευταία ματιά στην

πυροβολαρχία μας, είδα ότι τα όπλα είχαν φύγει, και το κομβίο των μουλαριών τους έτρεχε ήδη βιαστικά κατά μήκος της κοιλάδας. Οι πυροβολισμοί στο πέρασμα είχαν σταματήσει και μικρά πλήθη στρατιωτών συνωστίζονταν στο πίσω μέρος των πυροβόλων. Εδώ κι εκεί τα τμήματα των Ατάκτων, σε μικρές ομάδες έμοιαζαν με κομμάτια φύλλων που ο άνεμος τα σκορπίζει πριν από το πέρασμα μιας καταιγίδας. Σε όλους τους λόφους τριγύρω είδα τα αποσπάσματα της γραμμής σκυμμένα και τυλιγμένα στις χλαίνες τους, να σέρνονται προς κάτω ένα – ένα, για να ανακατευτούν στο κοπάδι με τους φυγάδες. Θα ήταν δύσκολο ακόμη και για τα καλύτερα στρατεύματα να μείνουν ασυγκίνητα σε μια τέτοια σκηνή. Δεν υπάρχει τίποτα τόσο πειστικό όσο το θέαμα άλλων ανθρώπων να τρέχουν να ξεφύγουν και μέσα στο πλήθος και μέσα στη σύγχυση να έχει χαθεί κάθε έννοια προσωπικής ντροπής.

Έτσι, μέσα σε ένα συνονθύλευμα από στρατιώτες, βοοειδή και αγρότες, κινηθήκαμε κατά μήκος του μονοπατιού, προς την Άρτα. Ήταν πολύ λυπηρό να βλέπεις τις γυναίκες να σέρνονται χωρίς παράπονο κάτω από φορτία που σχεδόν τις έκρυσαν από τα μάτια μας — κάτι τεράστιους σάκους, τεράστιους μπόγους από κλινοσκεπάσματα και, πολύ πιθανόν πάνω από όλα, το μωρό στην ξύλινη κούνια του. Οι περισσότεροι κουβαλούσαν ένα ή δύο κοτόπουλα, και σιδερένια δοχεία, καρβέλια ψωμί και τα μεσοφύρια της οικογένειας. Μια γυναίκα που είδα με ένα μωρό ζαλωμένο στην πλάτη της είχε και ένα μικρό καφέ μοσχαράκι γύρω από το λαιμό της. Κορίτσια σέρνονταν κατά μήκος του μονοπατιού λυγισμένα διπλά κάτω από τα φορτία τους. Τα μικρά παιδιά στέκονταν στο πλάι ουρλιάζοντας από κούραση και αμηχανία ή ανακατεύονταν ξυπόλητα στον βραχώδη δρόμο, οδηγώντας ένα κατσικάκι ή ένα αρνί, θεωρώντας τα όλα σαν κάτι αυτονόητο, ότι δηλαδή έπρεπε να είναι έξω, στο πυκνό σκοτάδι, γιατί ερχόταν ο Τούρκος. Για κάποια απόσταση τρία μικρά πλάσματα ήταν κολλημένα στο πίσω μέρος του πόνυ μου, αλλά δεν μπορούσαν να κρατηθούν πολύ καλά, και οι μητέρες τους τα ξαναπήραν από φόβο μήπως με χάσουν από τα μάτια μου μέσα στην αναταραχή.

Στα στενά των Κουμζάδων ήμουν σίγουρος ότι θα γινόταν μια στάση. Ο δρόμος που οδηγούσε εκεί ήταν έντονα περιχαρακωμένος και τα χαρακώματα ήταν γεμάτα με άνδρες. Δεν υπήρχε η παραμικρή ανάγκη να υποχωρήσει ο στρατός ένα βήμα παραπέρα. Τα όπλα θα έπρεπε να είχαν πάρει θέση εκεί, και με τη βοήθεια ακόμη και δύο πειθαρχημένων ταγμάτων θα μπορούσαν να κρατήσουν αυτό το πέρασμα για πάντα. Ωστόσο, ακόμη και όταν περάσαμε, είδα τους άνδρες να βγαίνουν από τα χαρακώματα και να στριμώχνονται στον όγλο με την αγωνία τους να αποδράσουν. Οι αξιωματικοί τους ήταν αρκετά ανίκανοι να τους κρατήσουν και, πράγματι, έκαναν ελάχιστη προσπάθεια. Ο πανικός είχε πέσει πάνω τους και, όπως πίστευαν οι παλιοί Έλληνες, υπάρχει κάτι υπεράνθρωπο στον πανικό, κάτι διαφορετικό από το πνεύμα του κάθε ανθρώπου και απείρως πιο δυνατό. Ακόμα δεν μπορούσα να σκεφτώ ότι μια τέτοια θέση θα εγκαταλειφθεί χωρίς ούτε καν έναν πυροβολισμό και, καθώς έπεσα πάνω στον Μαύρο που με περίμενε εκεί στην επιστροφή του με τις προμήθειες από την Άρτα, τυλίχθηκα σε ένα χαλί και κοιμήθηκα ανάμεσα στα βράχια. Αλλά δεν είχαμε μείνει εκεί πάνω από μια ώρα περίπου όταν κάποιος μας κλώτσησε και φώναξε ότι δεν υπήρχε κανένας στρατιώτης ανάμεσα σε εμάς και τους Τούρκους. Το ίδιο συνέβη και πιο κάτω στο παλιό κτίριο του Χανόπουλου, όπου απέμειναν ακόμη

λίγα όπλα, και τα πλήθη των φυγάδων που ξεχύθηκαν στην κορυφή του βάλτου από την Φιλιπιάδα έκαναν τον δρόμο σχεδόν αδιάβατο. Δεν προλάβαμε καν να βουλευτούμε στον μικρό μας καταυλισμό όταν είδαμε τα όπλα να φεύγουν και μείναμε χωρίς άμυνα. Έτσι, οι συναγερμοί που ανανεώνονταν συνεχώς, οδήγησαν τη διαδρομή προς τα μπρος. Ήταν πίσσα σκοτάδι αλλά ο αέρας ήταν ζεστός και ευτυχώς ξηρός. Το υπόλοιπο του δρόμου που απέμεινε να διασχίσουμε είχε από τη μια πλευρά τους πετρώδεις λόφους του Γριμπόβου και του Ιμαρέτ, και από την άλλη ένα ανθυγιεινό βάλτο πάνω από τον οποίο οι πυγολαμπίδες χόρευαν προς κάθε κατεύθυνση. Από άκρη σε άκρη η γραμμή υποχώρησης ήταν πλήρως εκτεθειμένη στα πυρά του πυροβολικού και του πεζικού, και αν οι Τούρκοι μας είχαν καταδιώξει, θα μπορούσαν να είχαν απολαύσει μια σφαγή όπως η ψυχή τους αγαπά, μέχρι και τη γέφυρα της Άρτας και να είχαν μπει στην πόλη χωρίς να χάσουν ούτε έναν άντρα. Αλλά μετά τους Κουμζάδες δεν άκουσα τουφέκι πίσω μας, και πραγματικά δεν υπήρχε καταδίωξη. Μέσα στο σκοτάδι λοιπόν σκοντάφταμε στο δρόμο, φωτισμένοι μόνο από την άγρια λάμψη της Φιλιπιάδας που είχε τυλιχτεί ξανά στις φλόγες. Από καιρό σε καιρό ένα τάγμα ιππικού ή τα πυροβόλα σταματούσαν εντελώς την κίνηση, και σε δύο μέρη όπου το νερό ανέβλυζε από έναν βράχο και έρεε κατά μήκος του δρόμου, γινόταν ένας φοβερός αγώνας: άνδρες και παιδιά και ζώα ποδοπατιόνταν στις πηγές, στην προσπάθεια τους να σβήσουν την ξέφρενη δίψα τους. Επιτέλους, η μυρωδιά από άνθη πορτοκαλιάς στον αέρα έδειχνε ότι πλησιάζαμε στην Άρτα.

Περίπου στις τρεις η ώρα περνούσαμε με το ζόρι την απότομη και στενή γέφυρα που από άκρη σε άκρη ήταν μια στρυμωγμένη μάζα από στρατιώτες, όπλα, φυγάδες και ζώα. Μπερδεμένες, πολλές από τις κασίκες τηδούσαν πάνω από τα χαμηλά στηθαία και έπεφταν με ένα παφλασμό στο σκοτάδι από κάτω. Στην πόλη ο πανικός είχε ήδη αρχίσει. Το ταχυδρομείο και ο τηλεγράφος μάζευαν τα πράγματά τους και δεκάδες άτακτοι έφευγαν βιαστικά προς τα νότια. Περνώντας από τον κεντρικό δρόμο φτάσαμε σε ένα μικρό ανοιχτό χώρο στην στροφή του ποταμού, και ξαπλώσαμε με την ελπίδα να πάρουμε λίγο ύπνο. Αλλά μια περίπολος του ιππικού ήρθε με θόρυβο και διάλεξαν το ίδιο σημείο με μας για να κατασκηνώσουν. Έδεσαν τα άλογα και τεντώθηκαν δίπλα μας. Και πάλι σκέφτηκα ότι ίσως θα μπορούσε να με πάρει ο ύπνος, αλλά ένα μεγάλο άλογο συνέχιζε να με μυρίζει και να ξεφυσάει πάνω στο κεφάλι μου, μετά ο επιβήτορας προχώρησε χωρίς ανταπόκριση σε μια από τις φοράδες και σύντομα η αυγή άρχισε σιγά – σιγά να αποκαλύπτει τις παράξενες και κοιμισμένες φιγούρες γύρω μου. Εκείνο το πρωί ο Σπύρος ζήτησε το μισθό του και έφυγε για την Πίνδο. Τη θέση του πήρε ένας λιθοξόος από την Αιτωλία, που είχε βγει σαν Άτακτος για να πάρει λίγη γεύση από τις μάχες, και για κάποιο λόγο προσκολλήθηκε μαζί μου κατά την υποχώρηση.

Τις επόμενες μέρες προσπαθήσαμε απεγνωσμένα να τακτοποιηθούμε κάπως. Στην παραλία-ποτάμι δίπλα στο γεφύρι στέκει ένας τεράστιος πλάτανος, στον οποίο, στα παλιά καλά χρόνια που οι Τούρκοι κυριαρχούσαν στην Άρτα, κρεμούσαν για παραδειγματισμό, τους πατριώτες Έλληνες. Κάτω από εκείνο το δέντρο μαζευόταν πάντα μια ομάδα αξιωματικών, που παρακολουθούσαν άτονα τα κοπάδια και τους τρομοκρατημένους αγρότες που ακόμα γέμιζαν ασφυκτικά τον δρόμο. Δεν έδιναν καμία διαταγή, δεν έκαναν καμία προσπάθεια να συγκεντρώσουν ή να συσπειρώσουν ούτε μια ομάδα. Απλώς άφηναν τα πράγματα να παρασύρονται, και προς τα πίσω και

προς τα εμπρός, μέσα στην πόλη. Οι στρατιώτες περιφέρονταν στους δρόμους ανάμεσα στα θυμωμένα πλήθη που χειρονομούσαν άγρια. Κάθε μέρα περνούσα τη γέφυρα και επισκεπτόμουν τα ακραία φυλάκια, αλλά κάθε μέρα η βόλτα μου γινόταν όλο και πιο σύντομη, ώσπου τη Δευτέρα (3 Μαΐου) είδα όλο το σώμα του στρατού να αποσύρεται, σε σχηματισμό, στην πόλη. Ακολούθησα με μεγάλη απογοήτευση και πιστεύω ότι ήμουν ο τελευταίος άνθρωπος που εγκατέλειψε το τουρκικό έδαφος. Ωστόσο, οι Τούρκοι δεν είχαν κάνει καμία προσπάθεια να μας καταδιώξουν ή να επιτεθούν και όταν εκείνη τη μέρα για πρώτη φορά τους είδα ξανά, στριμωχόντουσαν μόνο στη Φιλιπιάδα και τη Στρεβίνα, έξι έως δέκα μίλια μακριά.

“Έλληνες νοσοκόμοι” στον πόλεμο του 1897. (Πηγή : Ιστορία του Ελληνοτουρκικού πολέμου: από της ενάρξεως της τελευταίας Κρητικής επαναστάσεως μέχρι του πέρατος του πολέμου, γραφείσα επί τη βάσει των επίσημων εγγράφων και των ασφαλεστέρων πληροφοριών μετά πολλών εικόνων και τοπογραφικών χαρτών / Ηλία Ι. Οικονομοπούλου, Εν Αθήναις: Εκδοτικόν κατάστημα Γεωργίου Δ. Φέξη, 1897)

Την Κυριακή το ελληνικό πυροβολικό είχε αντικατασταθεί στη θέση, στο λόφο πάνω από την πόλη. Αρχίσαμε να μιλάμε

για άμυνα και ακούγαμε με ανυπομονησία τις αόριστες φήμες για επιτυχία στη Θεσσαλία, που πρέπει να οφείλονταν στην πρώτη μάχη στο Βελεστίνο, όταν ο Σμολένσκι απέδειξε τι μπορεί να κάνει ένας πραγματικός στρατιώτης με τους Έλληνες. Αλλά στην πραγματικότητα όλα τα νέα σταμάτησαν να έρχονται και από την πλευρά μας δεν μας επιτρεπόταν να τηλεγραφούμε ή ακόμη και να καταχωρούμε επιστολές. Για να ελέγξουν τις ειδήσεις για τις καταστροφές, οι αρχές κράτησαν όλες τις επιστολές στο γραφείο για δέκα ημέρες, και τα τηλεγραφήματα μου επιστράφηκαν όλα, σε μια δέσμη, μετά από διάστημα μιας εβδομάδας. Αν και η θέση μας φαινόταν να μην είναι χειρότερη από την αρχή του πολέμου, οι άντρες μας είχαν χάσει το ηθικό τους και ήταν εντελώς αποθαρρημένοι από την ανησυχία και την αδράνεια. Ξάπλωναν στα χαρακώματα μέρα και νύχτα, χωρίς να κάνουν τίποτα άλλο παρά να βρίζουν τους αξιωματικούς τους ή να ξεγυμνώνονται στη μάταιη προσπάθεια να διώξουν τα έντομα που τους έπιναν το αίμα. Συχνά έβρεχε δυνατά, ειδικά τη νύχτα, και ξυπνούσαν δύσκαμπτοι και άρρωστοι από την υγρασία. Ήταν, επίσης, κουρασμένοι από τις πορείες και τις αντεπιδρομές πάνω-κάτω στις γραμμές, και τα

νεύρα τους ήταν συνέχεια τεντωμένα από τις φήμες για τουρκικές επιθέσεις. Πολλοί ανακοίνωσαν ανοιχτά την πρόθεσή τους να μην δεχτούν ξανά να πολεμήσουν. Από κάθε πλευρά άκουγε κανείς τα λόγια: «Προδοθήκαμε» - η δικαιολογία των ηττημένων για να ζητήσουν συγνώμη. Όταν ήταν εκτός υπηρεσίας, οι άντρες έμπαιναν στα μεγάλα ερημικά σπίτια δίπλα στο ποτάμι για να κοιμηθούν ή περιπλανιόταν με τις τσαλακωμένες στολές τους στους δρόμους και στους λόφους, αναζητώντας λίγο κρασί ή κάτι να φάνε.

Εν τω μεταξύ, η κατάσταση στην πόλη και την εξοχή γύρω από αυτήν όλο και χειροτέρευε κάθε μέρα που περνούσε. Οι λίγοι που είχαν την οικονομική δυνατότητα να δραπετεύσουν είχαν φύγει, ταξιδεύοντας προς τα νότια πάνω σε κάθε είδους ρόδες που μπορούσαν να κυλήσουν. Έμειναν μόνο οι στρατιώτες και οι φτωχοί, αλλά μέσα στην ίδια την πόλη, υποθέτω ότι πρέπει να αριθμούσαν περίπου 20.000 ψυχές. Υπήρχε άφθονο κρέας για φαγητό. Θα μπορούσε κάποιος να αγοράσει ένα μεγάλο αρνί με ένα σελίνι και μια κότα με έξι πένες. Οι βοσκοί πουλούσαν τα ζώα τους με οποιοδήποτε τίμημα, γιατί οι στρατιώτες λεηλατούσαν τα κοπάδια τους ανελέητα. Αλλά το ψωμί ήταν πολύ λιγιστό, και μεγάλα πλήθη ανθρώπων περίμεναν, φωνάζοντας έξω από τους φούρνους των αρτοποιιών. Το αλάτι είχε τελειώσει. Δεν υπήρχε κανένα φρούτο ούτε λαχανικό οποιουδήποτε είδους, και πολύ λίγο νερό να πει κανείς εκτός από το θολό νερό του ποταμού και μερικά λιμνάζοντα πηγάδια. Κατά τη διάρκεια της συντριβής και τον τρόπο της υποχώρησης εκατοντάδες αιγοπρόβατα πέθαναν, ή σπρώχτηκαν στα χαντάκια και πνίγηκαν. Το σώματά τους κείτονταν πρησμένα κατά μήκος του δρόμου πέρα από τη γέφυρα, και για μια ή δύο μέρες δεκάδες γυναίκες ασχολούνταν με το να μαδάν το μαλλί από τα ψόφια ζώα για μελλοντική χρήση. Αλλά αυτή η δουλειά σταμάτησε σύντομα. Σε όλη την πόλη η μυρωδιά της σήψης και του πλήθους που συνωστίζονταν ανακατεύονταν με το άρωμα από τα άνθη των πορτοκαλιών στα περιβόλια, ένα άρωμα που δεν θα μπορέσω ποτέ να τολμήσω να μυρίσω ξανά σε γάμο. Έμοιαζε σαν ένας λοιμός, μια ανταρσία ή μια σφαγή να ήταν τα μόνα πράγματα που θα μπορούσαν ενδεχομένως να συμβούν τώρα.

Από την άλλη, η συμπεριφορά των αγροτών προσφύγων ήταν και ενθαρρυντική και αξιολύπητη. Αναρίθμητες οικογένειες είχαν, όπως είπα, καταλύσει στους επίπεδους πορτοκαλόκηπους ανάμεσα στη γέφυρα και την πόλη, και βολεύτηκαν σαν στο σπίτι τους, συγκεντρωμένοι κάτω από τη μικρή σκιά του κάθε δέντρου, σε δυσδιάκριτες ομάδες αποτελούμενες από μωρά, αρνιά, κατσίκια και μητέρες, όλοι μαζεμένοι με χαρούμενη οικογενειακή αίσθηση. Αναρίθμητοι άλλοι είχαν περιπλανηθεί προς τα κάτω στο ποτάμι, ή πολύ μακρύτερα, κατά μήκος του κεντρικού δρόμου, και είχαν στήσει τα μικροσκοπικά στρατόπεδά τους κάτω από ελιές, ή στους βράχους του βουνού, όπου οι κατσίκες μπορούσαν να βρουν βοσκότοπο, ενώ οι αγελάδες και τα άλογα έβοσκαν χαλαρά ανάμεσα στις καλλιέργειες καλαμποκιού. Είδα πολλά από αυτά, επειδή δύο φορές την ημέρα έπρεπε να πηγαίνω τα δικά μου άλογα στο καλαμπόκι για να φάνε μια και δεν επρόκειτο να αγοράσω ζωοτροφές. Μέχρι το μεσημέρι μετά την υποχώρηση, παρατήρησα ότι οι γυναίκες είχαν μαζέψει καύσιμα και, όπως σε ένα στενόχωρο πικνίκ, μικρές στήλες καπνού υψώνονταν από περίεργες πρόχειρες εστίες. Το βράδυ τους είδα να κοπανούν τα κουρέλια τους στα νερά των χαντακιών, να τα στύβουν και να τα απλώνουν ή να λικνίζουν τις κούνιες με τα μωρά

κάτω από τα αστέρια. Όλα έμοιαζαν το πιο φυσικό πράγμα στον κόσμο. Μέσα από τον κίνδυνο και την ανατροπή, ο μικρός κύκλος της ζωής έπρεπε να συνεχιστεί. Μερικές φορές οι γυναίκες έκλαιγαν ήσυχα μόνες τους, όταν τα σχοινιά απ' το ζαλίκωμα τους έκοβαν το στήθος καθώς προχωρούσαν, αλλά ποτέ δεν τις άκουσα να παραπονιούνται. Αν μπορούσαν να κρατήσουν την οικογένεια και τα συντρίμια απ' το νοικοκυριό τους κοντά τους, ήταν αρκετά ικανοποιημένες. Όταν πολεμάς τον Τούρκο, όλα αυτά τα πράγματα είναι αναπόφευκτο μέρος της επιχείρησης. Ακούσαμε τόσα πολλά για τις τουρκικές θηριωδίες και για πολλά κατακρεουργημένα χωριά βόρεια της Πρέβεζας και για τις γυναίκες της Καμαρίνας, που έπεσαν μόνες τους στους γκρεμούς για να μην τις πάρουν αιχμάλωτες οι Τούρκοι! Ήταν αδύνατο βέβαια να γνωρίζουμε αν τέτοιες ιστορίες ήταν αληθινές. Αλλά δεν χρειαζόταν άλλα στοιχεία για τη φύση του Τούρκου, από τη συμπεριφορά εκείνων των προσφύγων που προσπαθούσαν να ξεφύγουν από την εκδίκησή του με τη φυγή τους. Δείχνει τι περίμεναν και σίγουρα οι άνθρωποι δεν αυτοκαταστρέφονται για το τίποτα και χωρίς λόγο.

Όσο αφορά εμένα, διωγμένος από την πόλη από τα έντομα και τη μυρωδιά, ζούσα στα χωράφια σε κάποια εγκαταλελειμμένη σκηνή, που οι χωρικοί δεν είχαν την τύχη να ανακαλύψουν. Μετά από λίγες μέρες, διαπιστώνοντας ότι ούτε γράμματα ούτε τηλεγραφήματα έφευγαν από την Άρτα, πήρα το δρόμο προς τα νότια για να φτάσω στο πόστο της Πάτρας. Δεν θα ξεχάσω τη χαρά αυτών των σύντομων διακοπών - ο δροσερός γλυκός άνεμος που φυσούσε από νοτιοδυτικά τις αρχές του Μαΐου όταν ξεκινήσαμε, τα νερά του κόλπου που πιτσιλίζαν τα πόδια μας σε μια ξαφνική στροφή του δρόμου, η όψη των βουνών πέρα από το νερό, που έλαμπε από τον ήλιο και τις ανοιξιάτικες βροχές, σχεδόν σαν τους βρετανικούς λόφους! Ο Κραβασάρας, ένα όμορφο γαλανόλευκο χωριό στο τέλος ενός κολπίσκου ή μιας λίμνης, ήταν τότε η νοσοκομειακή βάση του στρατού και σε ένα από τα νοσοκομεία ήταν τρεις Αγγλίδες νοσοκόμες, οι οποίες με υποδέχθηκαν θερμά σε μια πτέρυγα του νοσοκομείου, και μου έδειξαν τα θαύματα ανάμεσα στους τραυματίες - τον άνδρα που πυροβολήθηκε εγκάρσια και από τους δύο γοφούς στη γέφυρα της Άρτας, και ένιωθε μόνο πόνο κάτω από το δεξί του γόνατο. Ή τον άλλο, που είχε δεχθεί στο στόμα του μια σφαίρα που πέρασε στο πάνω μέρος της ωμοπλάτης. Κι έναν από τους Ατάκτους που πυροβολήθηκε και στα δύο σαγόνια εκείνη την ημέρα που κρατούσαμε με πείσμα την κορυφή του βουνού. Και ένα αγόρι του οποίου το μάγουλο είχε κοπεί από τη μύτη μέχρι το αυτί από μια σφαίρα στα Πέντε Πηγάδια.

Πολλοί Τούρκοι ήταν εκεί επίσης, που βρέθηκαν σε εγκαταλελειμμένα τουρκικά νοσοκομεία ή αιχμάλωτοι στο πεδίο της μάχης. Τους διαπερνούσε όλους μια ιδιόμορφη άπιστη μυρωδιά, που οι Έλληνες πιστεύουν ότι προέρχεται από την ανάγκη τους για το ιερό λάδι στο βάπτισμα. Όλοι πάσχιζαν να σηκωθούν όταν μπήκα, χαιρετώντας με, βάζοντας τα χέρια τους στην καρδιά, στο στόμα και στα μέτωπά τους. Εκτός από το ότι οι νοσοκόμες δυσκολεύονταν πολύ να τους παρακινήσουν να πιούν νερό, το οποίο υποτίθεται ότι ήταν δηλητηριασμένο, ήταν καλοί ασθενείς, ξάπλωναν τελείως ακίνητοι και δεν ζητούσαν ποτέ τίποτα. Ακόμη κι όταν υπέφεραν τρομακτικά, είχαν το ίδιο βουβό και ακίνητο βλέμμα. Έμοιαζε με το βλέμμα κάποιου απόκοσμου άγριου ζώου, αρκετά απάνθρωπο και χωρίς συναισθήματα, ένα περίπλοκο μείγμα ξαφνιάσματος, τρόμου και μίσους. Οι Έλληνες ήταν επίσης καλοί ασθενείς,

υπέφεραν τον ακραίο πόνο με μια στωική αντοχή μάλλον εκπληκτική για έναν τόσο συναισθηματικό και εκφραστικό λαό. Νομίζω ότι επισκέφτηκα κάθε νοσοκομείο της Ηπείρου και μετά στην Αθήνα, και πουθενά δεν διέφεραν οι μαρτυρίες, τόσο ως προς αυτή την αυτοσυγκράτηση όσο και ως προς την ετοιμότητα με την οποία επουλώνονταν οι πληγές σε σώματα αγνά από την υπαίθρια ζωή και εντελώς ελεύθερα από αλκοόλ. Αλλά για μένα ένα θαύμα ακόμη μεγαλύτερο από τους τραυματίες ήταν η παρουσία των Άγγλων νοσοκόμων μας σε τέτοιο περιβάλλον.

Προσπάθησα να φανταστώ την αίσθηση της απορίας και της αντίθεσης στο μυαλό ενός Τούρκου ή κάποιου αγρότη Έλληνα από τα χωράφια, καθώς έβλεπε εκείνες τις ξανθιές γυναίκες να κυκλοφορούν τόσο ελεύθερες και χωρίς συστολή με τα καθαρά καπέλα και τα μπλε φορέματα και τους φαρδιούς λευκούς γιακάδες τους, τους μεγάλους κόκκινους σταυρούς και όλα αυτά, και μετά θυμόνταν το δικό του φτωχό νοικοκυριό στο σπίτι με τα κουρέλια και τη βρωμιά και τη δουλοπρέπειά του. Μετά από ό,τι κι εγώ ο ίδιος είχα δει, εκείνο το νοσοκομείο του Μικρού Ερυθρού Σταυρού έμοιαζε με ένα νεραϊδοπαλάτι, τόσο πεντακάθαρο και όμορφο. Ωστόσο οι ίδιες οι νοσοκόμες δεν ήταν ικανοποιημένες. Τι κάνετε με τους ασθενείς (ρώτησαν ευγενικά) που αντιτίθενται βίαια στο να στρώνουν τα κρεβάτια τους ή να τακτοποιούν τα ρούχα τους και που συνήθως στο σπίτι τους κοιμούνται χωρίς να γδυθούν; Όσον αφορά το πλύσιμο, έστω τουλάχιστον στα πόδια των ασθενών, όλες αυτές οι ιδέες έπρεπε να εγκαταλειφθούν, εν μέρει λόγω εθνικής προκατάληψης και εν μέρει, νομίζω, για άλλους λόγους. Δύο μέρες αργότερα, με την αίσθηση της απόδρασης από μια σπηλιά στο φως της ημέρας, βγήκα από την Ακαρνανία και την Αιτωλία στην ηλιοφάνεια του Κορινθιακού κόλπου, και ξανακοίταξα την Πάτρα να λιάζεται στη μεσημεριανή ζέστη κάτω από τη χιονισμένη βουνοκορφή του Ερύμανθου.

XII – ΣΤΟ ΓΡΙΜΠΟΒΟ

Στην Πάτρα όλοι νόμιζαν ότι ο πόλεμος είχε τελειώσει. Όλοι παραδοθήκαμε στη χαρά της ασφάλειας και της ζωικής απόλαυσης, στη μέση μιας υπέροχης λιακάδας με άφθονο φαγητό. Και έτσι λοιπόν συνέβη όταν ένα απόγευμα καθόμουν με τον Γάλλο πρόξενο και δύο ή τρεις ανταποκριτές που γνώριζαν τη δυστυχία της Άρτας σε έναν κήπο με το αεράκι δίπλα στη θάλασσα να φυσάει ανάμεσα στους ευκάλυπτους και τα ρόδια πάνω από τα κεφάλια μας κι ένα αηδόνι να τραγουδάει στο τριαντάφυλλο το παλιό του πάθος. Ήταν 11 Μαΐου, και καθώς καθόμουν εκεί ένα βαθύ ένστικτο με παρότρυνε να γυρίσω πίσω στην θλιμμένη περιοχή που είχα αφήσει. Όταν μίλησα γι' αυτό, όλοι φώναζαν ότι η επιστροφή θα ήταν μια καλλιτεχνική αμαρτία. Αλλά αυτή η φωνή μέσα μου επέμενε και δεν με άφηνε να ησυχάσω μέχρις ότου, αφήνοντας τις καλλιτεχνικές αρετές σε μια άλλη σφαίρα, σηκώθηκα από το κρασί και την ωραία κουβέντα και μεταφέρθηκα στο στόμιο του Κόλπου, μακριά από τον ήλιο και πίσω στις γκρίζες και μωβ καταγίδες που ξεσπούσαν πάνω από την Αιτωλική ακτή.

Η ανάμνηση όλου αυτού του τριήμερου ταξιδιού της επιστροφής παραμένει στο μυαλό μου με μια ιδιόμορφη ευκρίνεια. Εκείνη η περιοχή της Αιτωλίας και των Ακαρνανικών κόλπων είναι μια παράξενη και σχεδόν άγνωστη γη. Τρέφεται από μεγάλες λίμνες και άφθονα ποτάμια που ρέουν μέσα σε δάση από πουρνάρια και μαύρες βελανιδιές και έχει έναν διαφορετικό χαρακτήρα από την υπόλοιπη Ελλάδα. Και η ιστορία της ήταν επίσης διαφορετική. Οι θεοί ήταν εκεί από νωρίς, και

αποχώρησαν αργά, αλλά δεν αγάπησαν το μέρος πολύ. Ή ίσως επειδή το αγάπησαν, του χάρισαν ελάχιστη φήμη, διαφυλάσσοντάς το σαν ένα ακαλλιέργητο καταφύγιο για την αθανασία της απαξιωμένης ηλικίας τους. Οι κάτοικοι στα βουνά και στις πλαγιές της πεδιάδας ήταν αποκομμένοι από την υπόλοιπη Ελλάδα και μιλούσαν διαλέκτους σχεδόν τόσο ακατανόητες όσο μια βάρβαρη γλώσσα. Ωστόσο, ανάμεσα στα βουνά και τη θάλασσα βρίσκεται η Καλυδώνα, στην οποία ήρθε η Αταλάντη, και δίπλα στην επίπεδη λιμνοθάλασσα στο Μεσολόγγι βρίσκεται η καρδιά του τελευταίου των Τιτάνων.

Περίπου τέσσερις ώρες οδικώς από το πλούσιο χωριό του Αγρινίου, όπου οι γυναίκες εξακολουθούν να δείχνουν κάποια ίχνη νότιας ομορφιάς, συναντάς τον γεμάτο χείμαρρο εκείνου του παλιού Αχελώου, που τον είχα γνωρίσει πολύ ψηλά ανάμεσα στα φαράγγια της Πίνδου. Και όμως ένα ή δύο μίλια πέρα από το ποτάμι, ο στενός δρόμος είναι σχεδόν φραγμένος από τα ερείπια τεράστιων τειχών και πυλών, τα ερείπια μιας παλιάς ελληνικής πόλης που κείται εκεί ανέγγιχτη. Ένας βοσκός μου είπε ότι το λένε «Στράτος». Και με αυτή τη λέξη ένα απόσπασμα στον Θουκυδίδη ήρθε αμυδρά στο μυαλό μου. Μήπως δεν λέει πώς ένα απόσπασμα Αθηναίων προσπάθησε κάποτε να διεισδύσει στην Αιτωλία, και σε κάποιο μέρος που λέγεται «Στράτος» περικυκλώθηκε από τους μισοβάρβαρους και καταστράφηκε; Αυτό ήταν τότε το σκηνικό.... Εδώ εκείνοι οι λαμπεροί Αθηναίοι, που είχαν ακούσει τον Περικλή και παρακολουθούσαν το κτίριο του Παρθενώνα, κοίταξαν τον ήλιο για τελευταία φορά. Εδώ περικυκλώθηκαν και καταστράφηκαν.

Μετά ο δρόμος έγινε ακόμη πιο έρημος, περνώντας στην αρχή πάνω από μια μεγάλη ακαλλιέργητη πεδιάδα από θάμνους και έλη γεμάτα καλάμια, στην οποία κυλιόντουσαν μερικά εφιαλτικά βουβάλια, και στη συνέχεια μέσα από μίλια δασικής γης με ξέφωτα που οδηγούσαν πάνω από βράχους βουνών και μετά σε άλλες απάτητες κοιλάδες και βουνά πέρα μακριά — μια περιοχή κατάλληλη για μεσαιωνικές περιπέτειες ή τις πιο ζοφερές ιστορίες του Boccaccio. Το βράδυ της δεύτερης μέρας, αφού έκανα το γύρο μια μεγάλης και ρηχής λίμνης που δεν είχε διέξοδο, διέσχισα μια χαμηλή λεκάνη απορροής και έφτασα ξανά ξαφνικά στον λιμανάκι του Αμβρακικού κόλπου και στον Κραβασάρα με τα νοσοκομεία του. Εκείνο το βράδυ κοιμήθηκα σε ένα τραπέζι εστιατορίου, το οποίο εξασφάλισα με κάποια ιδιοτέλεια και υπερηφάνεια λόγω της φυλής, και από εκείνο το σημείο της πλεονεκτικής θέσης έβλεπα προς κάτω σε ένα πάτωμα γεμάτο με περίπου σαράντα ή πενήντα Άτακτους που κοιμόνταν βαθιά. Το αν κάποιος από αυτούς που κοιμόντουσαν γύρω μου πέθανε την επόμενη μέρα, δεν το ανακάλυψα ποτέ, αλλά για εκείνο το βράδυ, τουλάχιστον, κοιμόντουσαν σαν νεκροί και έμοιαζαν πολύ απόκοσμοι καθώς ήταν ξαπλωμένοι δίπλα-δίπλα, με τα τουφέκια κάτω από τα κεφάλια τους, τα αστραφτερά φυσίγγια χιαστί πάνω στο στήθος τους, και τα κοντά μεσοφύρια τους να αναδίδουν μια πρωτόγνωρη μυρωδιά από το λίπος με το οποίο είχαν αλειφτεί προσεκτικά.

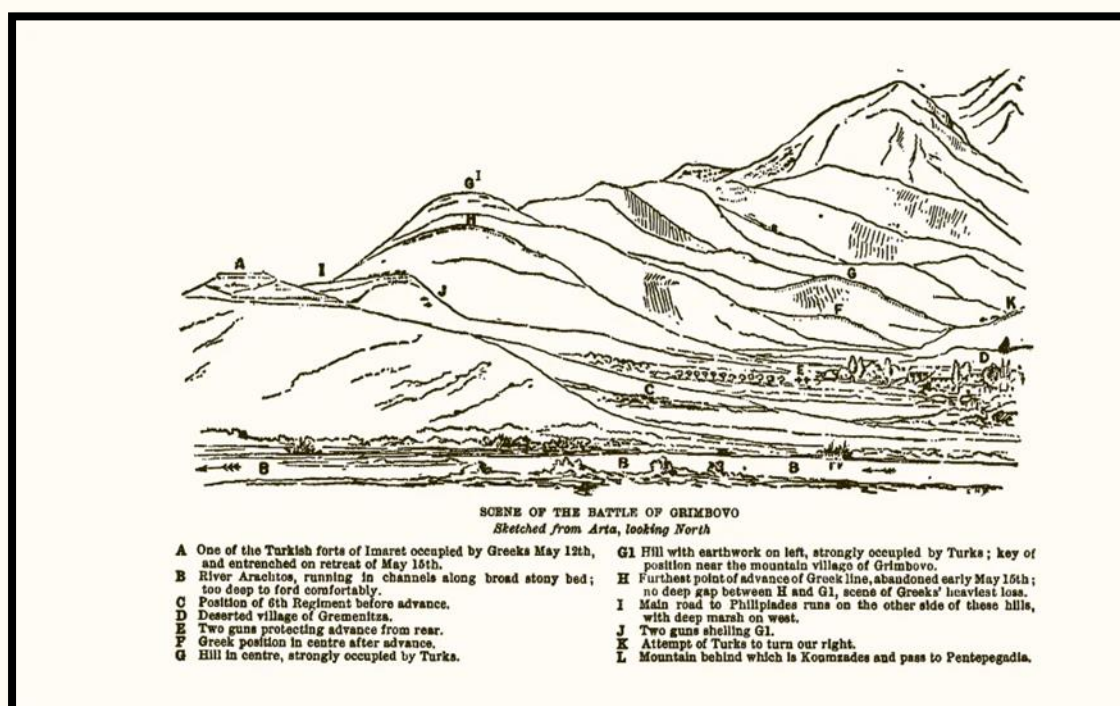
Με το πρώτο σημάδι φωτός ανάμεσα στα αστέρια, ήμασταν όλοι όρθιοι κι έξω στον διάφανο αέρα. Οι Άτακτοι στριμώχτηκαν βιαστικά σε ένα μικροσκοπικό πολεμικό πλοίο που επρόκειτο να τους μεταφέρει πέρα από τον Κόλπο, και εγώ τράβηξα μπροστά κατά μήκος του κεντρικού δρόμου, το ένα μίλι μετά από το άλλο, προς την Άρτα, κάτω από έναν ουρανό σαν ελεφαντόδοντο, τόσο απαλό και δροσερό. Απ' τη

μια πλευρά μου, τα βαθιά, μωβ κύματα χτυπούσαν με τις κορφές και έσπαγαν πάνω στα βράχια ενώ στα δεξιά μου, πολύ μπροστά, το ολοένα αυξανόμενο κατακόκκινο χρώμα του πρωινού αποκάλυπτε σταδιακά τα χιόνια της Πίνδου. Τα πουλιά ξύπνησαν. Οι μαυροκέφαλοι γλάροι γελούσαν κατά μήκος της ακτής και οι αετοί υψώνονταν σε σπειροειδείς κύκλους χωρίς να κινούν τα φτερά τους, μέχρι που τους άγγιξε ο κρυμμένος ήλιος και έλαμψαν στο γαλάζιο σαν δίσκοι χρυσού. Σε ένα μέρος είδα τα ιριδίζοντα μπλε και πράσινα χρώματα ενός μελισσοφάγου, και πιο μακριά ένα ζευγάρι τεράστιοι πελεκάνοι επέπλεαν σε μια λευκή λιμνοθάλασσα και στον ήχο των αλόγων εξαφανίστηκαν μέσα στο μωβ χρώμα της δύσης με τα βαριά και δυνατά φτερά τους. Ακριβώς πάνω από τα κεφάλια τους, ο ήλιος άγγιξε τα βράχια πάνω από την Πρέβεζα, και την ίδια στιγμή το μεγάλο κανόνι από το φρούριο της πόλης βρόντηξε πάνω από το νερό και από τη Νικόπολη του Αυγούστου άκουσα τον μακρινό ήχο των τουφεκιών και είδα έναν αραιό καπνό να υψώνεται προς τα πάνω στον ουρανό.

Εκεί που ο δρόμος άφηνε τη θάλασσα, οδηγώντας κατευθείαν για την Άρτα, κατά μήκος της πλατιάς κοιλάδας, μέσα από τρύπες και σπηλιές στους βράχους εκατέρωθεν, ή αλώνια ανάμεσα στις όρθιες καλλιέργειες, μαυρισμένα και πεινασμένα πρόσωπα με κοιτάζαν καθώς περνούσα. Στον ίδιο δρόμο συνάντησα όλο και περισσότερους από αυτούς τους δυστυχισμένους πρόσφυγες να σπεύδουν προς νότο για να ξεφύγουν. Τα παράξενα γυναικεία φορέματα, τα κουρέλια τους από σκούρα μωβ και κόκκινα χρώματα που ενώνονταν μεταξύ τους με μεγάλα ασημένια κουμπώματα, και η σκυφτή στάση τους με τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος, μου έδειχναν ότι είχαν έρθει από πολύ μακριά, από τα τουρκικά σύνορα, και οι γυναίκες και τα κορίτσια, και μερικές φορές οι άνδρες, είχαν ένα μπλε τατουάζ με σταυρό στο μέτωπό τους και στην πλάτη των χεριών τους — ένα από τα μέσα με τα οποία οι Χριστιανοί, ακόμα σκλαβωμένοι στην Ήπειρο, αψηφούσαν τα αφεντικά τους. Από τον μεγάλο αριθμό και τη βιασύνη τους κατάλαβα ότι κάποιος νέος φόβος τους είχε κυριέψει, και όταν επιτέλους, κάτω από τη φλόγα του μεσημεριανού ήλιου, ξαναμπήκα σκοντάφτοντας στο μεσαιωνικό πεζόδρομο της Άρτας, βρήκα τη μυρωδιά της πορτοκαλιάς πράγματι ακόμα βαριά μέσα στον αέρα και τα αναρίθμητα καφέ γεράκια να εξακολουθούν να κυνηγούν μύγες σαν χελιδόνια και να κροάζουν από στέγη σε στέγη. Αλλά οι μακριές σειρές των χαρακωμάτων ήταν άδειες τώρα, και στα σκαλιά του Βυζαντινού Καθεδρικού ναού οι ηλικιωμένοι, οι γυναίκες και τα παιδιά στέκονταν συνωστισμένοι σαν μεσαιωνικοί Ιταλοί κατά τη διάρκεια κάποιας μάχης έξω από το τείχος μιας πόλης. Τα μάτια τους ήταν καρφωμένα σιωπηλά και με αγωνία πάνω στις μπλε γραμμές και τα μπαλώματα που σιγά-σιγά ανέβαιναν σε εκείνο τον λόφο της καταπράσινης πεδιάδας ακριβώς απέναντι από το ποτάμι δίπλα στην Γκρεμενίτσα και στους τραχείς γκρίζους λόφους πιο πέρα. Ξαφνικά, καθώς περνούσα, έσκυψαν όλοι και κράτησαν την ανάσα τους καθώς μια οβίδα από το μεγάλο μας κανόνι δίπλα στον στρατώνα ούρλιαξε πάνω από τα κεφάλια μας για να σκάσει ανάμεσα στους Τούρκους, σχεδόν τρία μίλια μακριά.....

Ήταν απόγευμα της 13ης Μαΐου. Περνώντας ξανά από τη γέφυρα στο τουρκικό έδαφος, σύντομα συνάντησα τον κύριο στρατό κατανεμημένο σε σειρές ταγμάτων, άλλων στην πεδιάδα που έβλεπε προς την Φιλιπιάδα και άλλων στους λόφους του Ιμαρέτ. Οι άντρες είχαν πολύ καλή διάθεση. Χαιρέτησαν ξανά τους αξιωματικούς

τους και άρχισαν να βηματίζουν ζοηρά αντί να σέρνουν τα πόδια τους κουρασμένα μέσα στη σκόνη, καθώς τώρα σαν να τους είχε μαγέψει το ξόρκι αυτής της λέξης : «Εμπρός». Είχε δοθεί διαταγή για γενική προέλαση σε τρεις μεραρχίες, με την ελπίδα να διώξουν και πάλι τους Τούρκους από την κοιλάδα του Λούρου. Λίγα τακτικά στρατεύματα με ένα σμήνος Ατάκτων, δύο πυροβόλα, και ένα κορίτσι να τους οδηγεί, είχαν αποβιβαστεί κοντά στη Νικόπολη, όπως είχα δει, για να κρατήσουν υπό έλεγχο τη φρουρά της Πρέβεζας. Μια άλλη δύναμη επιτίθετο σε μια γέφυρα πάνω από τον Λούρο κάτω από την Φιλιπιάδα, και ο κύριος στρατός προοριζονταν να εξουδετερώσει τον εχθρό από κάποια ισχυρά οχυρά που βρίσκονταν στα βουνά ακριβώς νότια των Κουμζιάδων, ανάμεσα στα παλιά κτίρια του Χανόπουλου και του μικρού ορεινού χωριού του Γριμπόβου.

Σχεδιάγραμμα της μάχης στο Γριμπόβο από το ίδιο βιβλίο.

Ήταν ένα έργο τεράστιας δυσκολίας. Οι τουρκικές θέσεις βρίσκονταν κατά μήκος των κορυφών των διαδοχικών λόφων, που εκτεινόταν από περίπου 800 πόδια οι χαμηλότεροι μέχρι περίπου 2000 πόδια σε ένα από τα υψηλότερα σημεία πάνω από τους Κουμζιάδες. Μπροστά από κάθε χωμάτινο ανάχωμα ο εχθρός είχε ένα έδαφος με ήπια κλίση, που, όπως αποδείχθηκε στο St Privat και την Plewna, είναι γνωστό πως αποτελεί την καλύτερη δυνατή θέση σε κάθε άμυνα. Και ακόμα κι αν οι άντρες μας κατακτούσαν αυτές τις θέσεις, πολεμούσαν να πάρουν πίσω μόνο αυτό που ήταν δικό μας, σχεδόν χωρίς καμιά επίθεση, τρεις εβδομάδες πριν. Από την άλλη πλευρά, τα μεγάλα κανόνια μας στην Άρτα και το Πέτα μπορούσαν να ρίξουν απλές οβίδες ή σκάγια σχεδόν μέχρι τα οχυρά, και είχαμε και τρεις ορεινές πυροβολαρχίες για να προστατεύσουμε την προέλασή μας, ενώ το τουρκικό πυροβολικό ήταν αδύναμο, αν και είχε δεκαοκτώ πυροβόλα στην Φιλιπιάδα, μια πυροβολαρχία κοντά στα Στρεβίνα και μερικά αδύναμα ορεινά πυροβόλα στους λόφους.

Αφού επισκέφτηκα την πρώτη γραμμή των ανδρών μας, που ήταν ξαπλωμένοι με τάξη ανάμεσα στους βράχους, στάθηκα δίπλα σε δύο από τα πυροβόλα μας που βομβάρδιζαν την τουρκική θέση ακριβώς μπροστά μας. Αλλά δυστυχώς το τουρκικό πυροβολικό στα Στρεβίνα κατάφερε να φτάσει ακριβώς το υψόμετρο μας, και έριχνε μια δυνατή οβίδα στη κέντρο μας όποτε το επιθυμούσαν. Βλέπαμε τον άσπρο καπνό από τα όπλα τους, και την ίδια στιγμή ακούγαμε τον σπαρακτικό θόρυβο της οβίδας καθώς έτρεχε προς το μέρος μας, εντελώς αόρατη. Όλοι πέφταμε κάτω, εκτός από έναν βετεράνο Άγγλο, που για μια ιδιόμορφη προφύλαξη, σήκωσε απλά τον γιακά του. Όλο και πιο κοντά ερχόταν το ουρλιαχτό ώσπου κατέληξε με έναν δυνατό γδούπο και μια βροχή από χώματα, πέτρες και κομμάτια σιδήρου.

Όταν όλα ησύχασαν, σηκωθήκαμε ξανά και κοιτάξαμε για μια δεύτερη κανονιά. Κατά τη διάρκεια αυτού του συναρπαστικού επεισοδίου ήρθε ένας νεαρός Άγγλος, και παρόλο που τον προειδοποιήσαμε για τον κίνδυνο, επέμεινε να πάει μπροστά από τα όπλα μας στην πλαγιά του λόφου και έτσι το καπέλο του παρασύρθηκε από τον άνεμο μιας ριπής που το έκανε να στροβιλιστεί ψηλά, στον αέρα σαν νεκρό φύλλο. Αλλά είναι αξιοσημείωτο ότι δεν είδα κανέναν να τραυματίζεται από τα πυρά του πυροβολικού καθ' όλη τη διάρκεια του πολέμου, και μόνο έναν άνθρωπο να σκοτώθηκε. Αυτός, ο καημένος, είχε το κεφάλι του χωρισμένο στη μέση από ένα σιδερένιο θραύσμα. Διαφορετικά, το αποτέλεσμα των όπλων, αν και πολύ τρομακτικό, δεν ήταν επικίνδυνο. Αργότερα, όταν τα δικά μας όπλα είχαν αποσυρθεί κάτω από το καταφύγιο της κορυφογραμμής και ήταν αρκετά μακριά από τα μάτια του εχθρού, ήταν πολύ ενδιαφέρον να βλέπω ότι, όποτε εμφανιζόμουν όρθιος με την στρατιωτική μου καμπαρτίνα, στην παλιά μας θέση, το πυροβολικό της Στρεβίνας, υποθέτοντας ότι ήμουν αξιωματικός σε επιφυλακή, έριχνε πάντα μια οβίδα για να κρατήσει τα πράγματα ήρεμα, και με γέμιζε παρηγοριά να σκέφτομαι πόσα καλά ή κακά τουρκικά χρήματα τα πετούσαν σε έναν μοναχικό άγνωστο.

Όμως, από ένα ελαφρώς ψηλότερο βουναλάκι, ακριβώς πίσω από τα όπλα μας, κάποιος μπορούσε να έχει ακόμα καλύτερη θέα σε ολόκληρο τον παρατεταμένο αγώνα και στις δύο πλευρές του λόφου, και εκεί έμεινα για το μεγαλύτερο μέρος των επόμενων δύο ημερών. Στην αρχή το ενδιαφέρον βρισκόταν σχεδόν εξ ολοκλήρου σε εκείνες τις γαλάζιες γραμμές και ομάδες που κινούνταν σταδιακά μέσα στο πρασινωπό κομμάτι της πεδιάδας ανάμεσα στη Γραμενίτσα και τους λόφους. Είχαν μαζί τους δύο όπλα, και τα δύο στα αριστερά τους απ' τη μέρος όπου στεκόμουν, τους βοηθούσαν σε κάποιο βαθμό. Ήταν το 6ο σύνταγμα, περίπου 2000 άνδρες, και καθώς προχωρούσαν, επεκτάθηκαν σε λόχους με αξιοθαύμαστη τάξη και προχωρούσαν σε διαδοχικές γραμμές, καλυπτόμενοι όπου μπορούσαν, αλλά χωρίς να επιμένουν πολύ σε αυτό. Κατεβαίνοντας ένα μονοπάτι σε μια απότομη εγκάρσια πλαγιά ενός ρέματος, μια ομάδα συσπειρώθηκε και πολλοί έμειναν εκεί στο έδαφος, αλλά οι φέροντες τα ασθενοφόρα συνέχισαν να κινούνται προς τα πίσω και προς τα εμπρός στην πεδιάδα με τα φορεία και έδειξαν μεγάλο θάρρος. Ήταν στις τρεις και μισή και αμέσως μετά η προέλασή μας μέχρι το κέντρο της πεδιάδας ελέγχθηκε από μια δύναμη Τούρκων, οι οποίοι, αν και σχεδόν αποσπάστηκαν από το κύριο σώμα τους, επέμειναν να κρατούν την κορυφή ενός στρογγυλεμένου λόφου από βράχια και μικρούς θάμνους που ήταν αντίκρυ μας. Και οι δύο πλευρές συνέχισαν να προσπαθούν να αλλάξουν πλευρά, αλλά μάταια. Έτσι οι άντρες μας ανέβαιναν σταθερά σε μια χαμηλότερη

κορυφογραμμή μπροστά από την τουρκική θέση και παρέμειναν εκεί, χωρίς καμία πλευρά να μπορεί να κινηθεί αν και τα πυρά ήταν αδιάκοπα.

Σχεδόν αμέσως ακολούθησε η σημαντικότερη κίνηση της ημέρας. Η κορυφογραμμή των λόφων στην οποία βρισκόμουν, όπως είπα, ξεκινούσε από τα βουνά πάνω από τους Κουμζάδες και έφτανε νότια μέχρι την ισχυρή παλιά τουρκική πυροβολαρχία του Ιμαρέτ που έβλεπε προς τον ποταμό και την Άρτα πέρα από αυτόν. Ήταν μια σειρά από υψώματα που χαμήλωναν σταδιακά, έξι ή ίσως επτά συνολικά, με ρηχά φαράγγια ή κοιλάδες ανάμεσά τους. Οι Τούρκοι κατείχαν τα τέσσερα βορειότερα με ισχυρές οχυρώσεις, και τώρα ένα τάγμα του βου συντάγματος άρχισε να ανεβαίνει την πολύ απότομη πλαγιά στα αριστερά τους, από την πεδιάδα της Γραμενίτσας, ενώ η πρώτη γραμμή πυρός μας, που βρισκόταν ήδη στους λόφους, προχώρησε μέχρι που και οι δύο δυνάμεις συνέκλιναν σε μια κοινή επίθεση κατά των πλησιέστερων τουρκικών γραμμών στο τέταρτο ύψωμα από την κορυφή. Ήταν παράξενο να βλέπω αυτό το τάγμα να προελαύνει μέσα σε βέβαιο κίνδυνο, γιατί το είχα επισκεφθεί μόλις μια ώρα πριν, και με είχε αναγνωρίσει ένας αξιωματικός που βρισκόταν στην κορυφή του βουνού από την Πέντε Πηγάδια. Μέρα και νύχτα επί ένα μήνα ήταν εκτεθειμένος σε όλους τις καιρικές συνθήκες και σε κάθε κίνδυνο. Πιθανόν να μην είχε αλλάξει ακόμη ούτε τη στολή του και είχε διαρκώς έλλειψη τροφής. Είχε αντέξει κάτω από τα πυρά για περισσότερες ημέρες από ό,τι εγώ για ώρες. Ωστόσο, είχε το κουράγιο για φιλοφρονήσεις: «*Πάντα στην πρώτη γραμμή, κύριε*», μου είπε. «*Είσαι άνθρωπος με μεγάλο θάρρος*».

«*Και εσείς, κύριε!*», ήταν το μόνο που μπόρεσα να απαντήσω.

Γέλασε και πήγε στους άνδρες του. Δεν ξέρω αν σκοτώθηκε εκείνο το απόγευμα, αλλά δεν τον ξαναείδα ποτέ. Της επίθεσης ηγήθηκε ο ταγματάρχης Ιερογιάννης (προφέρεται Γερογιάννης), τον οποίο γνώριζα ως έναν από τους πιο γενναίους αξιωματικούς στην Ελλάδα. Οι άνδρες προχώρησαν με θαυμάσια σταθερότητα σε εκτεταμένη σειρά, εκτοξεύοντας βολές ανά τμήματα. Εκτός από το ότι το έδαφος ήταν όλο βραχώδες και ότι η πλαγιά ήταν μερικές φορές αρκετά απότομη για να τους κρύψει, δεν υπήρχε καμία κάλυψη και πολλοί έπεσαν ανάμεσα στις γκρίζες πέτρες.

Ακόμα προχωρούσαν οι μπλε γραμμές, ενώ τα μεγάλα πυροβόλα της Άρτας και τα δύο μικρά πυροβόλα δίπλα μου έστελναν συνεχώς οβίδες και θραύσματα στην τουρκική γραμμή.

Ξαφνικά παρατήρησα ότι η κορυφογραμμή καπνού του εχθρού άρχισε να ξεθωριάζει και να απομακρύνεται. Το επόμενο λεπτό είδα τις μαύρες φιγούρες των Τούρκων να οπισθοχωρούν στη βραχώδη πλαγιά πίσω τους, να πέφτουν κάτω στη βιασύνη τους και να ξανασκαρφαλώνουν στα τέσσερα ή να γυρίζουν για να πυροβολήσουν, αλλά τόσο άγρια που οι σφαίρες τραγουδούσαν πολύ πάνω από το κεφάλι μου. Φαντάστηκα ότι άκουγα τους άνδρες μας να ζητωκραυγάζουν καθώς πολύ γρήγορα έφτασαν στα οχυρώματα και άρχισαν να πυροβολούν πάνω από αυτά τους φυγάδες. Στα χαρακώματα, όπως άκουσα αργότερα, βρήκαν πολλούς νεκρούς Τούρκους, και ήταν χαρακτηριστικό της τουρκικής λιτότητας ότι όλα τα πτώματα είχαν ξεγυμνωθεί από τα ρούχα τους, πριν εγκαταλειφθεί η θέση. Αυτή ήταν η στιγμή της επιτυχίας μας. Νομίζω ότι αν τέσσερα ή πέντε καλά τάγματα είχαν σταλεί τότε για να ενισχύσουν την επίθεση, θα είχαμε διώξει ξανά τον εχθρό από την κοιλάδα του Λούρου. Αλλά τίποτα δεν στάλθηκε. Οι πυροβολητές μας, εξαντλημένοι από τον ενθουσιασμό και τη μακρά ανάβαση, ξάπλωσαν στα χαρακώματα και αρκέστηκαν στο να διατηρούν σταθερά πυρά εναντίον της κορυφής πέρα από την κορυφογραμμή. Έτσι συνεχίστηκε η μάχη μέχρι που έδυσε ο ήλιος και σταδιακά όλα έμειναν ακίνητα. Ο Άγγλος βετεράνος μας προσφέρθηκε σε κάποιους από το Επιτελείο του Αρχηγείου να ορμήσει στη θέση με 700 Ευζώνους σε μια νυχτερινή επίθεση. Νομίζω ότι όλοι θα πηγαίναμε μαζί του. Αλλά η απάντηση ήταν ότι οι νυχτερινές επιθέσεις ήταν αντίθετες με την τέχνη του πολέμου. Έτσι συρθήκαμε κάτω από όποιο καταφύγιο βρήκαμε και κοιμηθήκαμε.

“Επιθεώρηση πυρομαχικών από Έλληνες αξιωματικούς στο Πέτα”, το 1897. (Πηγή : <https://www.gettyimages.com>)

Όλη εκείνη τη νύχτα έπεφτε δυνατή βροχή, και όταν κοίταξα έξω, λίγο πριν την ανατολή του ήλιου, οι κορυφές όλων των βουνών ήταν καλυμμένες με μεγάλες μάζες

από βαριά σύννεφα. Οι άνδρες, που είχαν παραμείνει στις θέσεις τους, ήταν μούσκεμα και πολύ αποθαρρημένοι. Αλλά με το πρώτο φως τα πυρά ξανάρχισαν και η μάχη συνεχίστηκε όλη εκείνη την ημέρα χωρίς διακοπή και σχεδόν χωρίς καμιά αλλαγή. Όταν έφθασα στο σημείο παρατήρησης, στην κορυφή του λόφου δίπλα στην πυροβολαρχία μας, διαπίστωσα ότι οι γραμμές επίθεσης και άμυνας ήταν αμετάβλητες, εκτός από το ότι οι Τούρκοι είχαν ενισχύσει τη θέση τους στην άκρη μιας βραχώδους προεξοχής που κατέβαινε από τους λόφους στον κύριο δρόμο πολύ κάτω από εμάς στα αριστερά μας. Από εκεί εμπόδιζαν κάθε πιθανή προέλαση κατά μήκος του δρόμου και απειλούσαν συνεχώς να προελαύσουν και οι ίδιοι. Για να αναχαιτισθεί αυτή η κίνηση, ένα πλήρες ελληνικό τάγμα αναπτύχθηκε στην πεδιάδα απέναντι από το δρόμο και έριχνε σταθερά πυρά, απλωμένο σε εκτεταμένη διάταξη. Περίπου 300 μέτρα πίσω τους υπήρχε μια πυροβολαρχία έξι πυροβόλων, που δούλευε σκληρά. Αλλά ούτε το πυροβολικό, ούτε το πεζικό μπορούσαν να προχωρήσουν λόγω ενός βαθιού βάλτου μπροστά τους, και δεν μπορούσαν να βρουν καμιά κάλυψη από τα ανελέητα πυρά των τουφεκιών από τη βραχώδη και οχυρωμένη απόκρημνη περιοχή, εκτός από ένα πολύ χαμηλό πρანές, το οποίο αρκούσε μόνο για ένα λόχο ή κάτι τέτοιο. Τους βομβάρδιζαν συνεχώς πέντε πυροβόλα που οι Τούρκοι είχαν τώρα τοποθετήσει κοντά στα Στρεβίνα, και παρόλο που ήταν ευχάριστο να βλέπεις ότι τα βλήματα σχεδόν πάντα έπεφταν στον βάλτο μπροστά τους ή έπεφταν με ένα ακίνδυνο σφύριγμα και εκτοξεύοντας λίγο χρώμα στο οργωμένο έδαφος στα νώτα τους, εντούτοις τα θραύσματα που μερικές φορές έσκαγαν με μια λάμψη πάνω από τα κεφάλια τους, τους αναστάτωναν αρκετά, και όλη την ημέρα βρίσκονταν εκεί, στην πιο τρομερή θέση που πρέπει να υπομείνουν τα στρατεύματα, εκτεθειμένα σε διπλά πυρά και ανίκανα να προχωρήσουν ή να κάνουν οποιαδήποτε αποτελεσματική ανταπόδοση των πυρών. Το ασθενοφόρο ήταν πολύ απασχολημένο εκεί, αλλά οι νεκροί δεν μεταφέρθηκαν, διότι δεν άξιζε τον κόπο για τους τραυματιοφορείς να διατρέξουν ένα τόσο ακραίο κίνδυνο για λογαριασμό τους.

Κατά τις δέκα η ώρα, καθώς προσπαθούσα να καταλάβω μέσα από την καταρρακτώδη βροχή τι επρόκειτο να συμβεί, στη συνέχεια, αντιλήφθηκα μια κίνηση του εχθρού την οποία περίμενα εδώ και αρκετή ώρα, με αγωνία. Απέναντι από τα ακροδεξιά μας, το έδαφος στους πρόποδες των βουνών ήταν χαραγμένο από βαθιές χαραδρες και καλυμμένο με συστάδες από έλατα και θάμνους ανάμεσα στους βράχους. Υπήρχαν, ωστόσο, δύο ή τρία μεγάλα ανοιχτά κενά, σαν ξέφωτα, και σε ένα από αυτά είδα ξαφνικά μερικά μαύρα στίγματα να κινούνται γρήγορα και να εξαφανίζονται μέσα στα δέντρα πέρα από αυτά. Παρακολούθησα με προσοχή και σε λίγα λεπτά είδα μια άλλη ομάδα να περνά με τον ίδιο τρόπο. Στη συνέχεια πέρασαν πιο συχνά, μερικές φορές ένας ή δύο άνδρες κάθε φορά, και κάποιο άλλο λεπτό είκοσι ή περισσότεροι, όλοι τρέχοντας μπουσουλώντας για τη ζωή τους. Δεν μπορούσα πλέον να αμφιβάλλω ότι προσπαθούσαν να στρίψουν δεξιά μας. Εκείνη τη στιγμή ένας βοηθός στρατοπεδάρχη που γνώριζα ήρθε ιπεύοντας εκεί που στεκόμουν και είπε με πολύ σοβαρό ύφος: *«Οι απώλειές μας είναι τρομερές. Έχετε παρατηρήσει κάποια κίνηση του εχθρού;»*. Του υπέδειξα αυτό που είχα δει. Παρακολούθησε για λίγα λεπτά και μετά, αφού με ευχαρίστησε, κάλπασε προς το Επιτελείο. Πριν περάσει μισή ώρα, είδα γύρω στους 500 ή 600 Ευζώνους να έχουν ριχτεί στο κακοτράχαλο έδαφος ακόμα πιο δεξιά, έτσι η προέλαση των Τούρκων προς αυτή την κατεύθυνση ελέγχθηκε. Γνωρίζουμε τώρα από στοιχεία από την άλλη πλευρά ότι αυτοί οι Ευζώνοι

σχεδόν πέτυχαν να ανατρέψουν ολόκληρη την τουρκική θέση, και αν είχαμε ρίξει τον Τούρκο πίσω πέρα από τα Γιάννενα, θα είχα κάθε λόγο να είμαι περήφανος.

Μετά από αυτό, σχεδόν κάθε κίνηση σταμάτησε και οι δύο πλευρές αντάλασσαν μολύβι η μία με την άλλη για να δουν ποια θα ενδώσει πρώτη. Αλλά καμμία από τις δύο δεν συγκινήθηκε: οι άνδρες δεν υποχωρούσαν όταν τους πυροβολούσαν. Μόνο η προέλαση θα τους κλόνιζε. Ώρα με την ώρα από τις έντεκα μέχρι το σκοτάδι, παρακολουθούσα εκείνη τη φρικτή και άσκοπη σφαγή. Η βροχή έπεφτε σαν χείμαρρος, όλος ο ουρανός γεμάτος χαμηλά σύννεφα κρεμόταν από πάνω μας, όλες οι κορυφές των βουνών ήταν κρυμμένες, και κατά μήκος των κορυφών όλων των κορυφογραμμών ο καπνός των τουφεκιών και του πυροβολικού κρεμόταν κι αυτός ακίνητος, σαν κρόσσια λεπτής λευκής ομίχλης. Αμέσως μετά το μεσημέρι, και πάλι στις πέντε η ώρα, η ροή του μουσκέτου διπλασιάστηκε σαν να επρόκειτο να γίνει επίθεση με τη ξιφολόγη. Ήταν στη δεύτερη έναρξη που ο συνταγματάρχης Γιαννόπουλος, ο διοικητής του βου, σκοτώθηκε από μια σφαίρα στο στόμα του καθώς οδηγούσε άφοβα μπροστά, μέχρι τα εχθρικά τουφέκια, επευφημώντας τους άνδρες του την ώρα της επίθεσης. Αν η προέλαση είχε πετύχει το στόχο της, γνωρίζουμε τώρα ότι κάθε Τούρκος θα είχε φύγει. Αλλά αμέσως μετά, εμφανίστηκαν μεγάλες ενισχύσεις Nizam ή τακτικών στρατευμάτων, και δεν είχαμε ξανά τέτοια ευκαιρία.

Κάποιο άλλο θέαμα ήταν να παρακολουθούμε την επιτυχία των οβίδων που έριχναν τα μεγάλα μας όπλα από την Άρτα και το Πέτα. Θα μπορούσε κανείς να τις ακούσει να σφυρίζουν από πολύ πίσω. Μετά ούρλιαζαν πάνω από τα κεφάλια μας και έφταναν πολύ μακριά, με έναν σιγανό θόρυβο, προς τα εμπρός. Μετά θα ερχόταν ο μεγάλος παφλασμός από την πτώση τους στο σκοτεινό χώμα. Μερικές φορές ο τοίχος ενός χαρακώματος άνοιγε, και μπορούσαμε να δούμε τους Τούρκους να βουίζουν σαν ταραγμένα μυρμήγκια και να τον χτίζουν ξανά. Όλη την ώρα οι Τούρκοι αξιωματικοί περπατούσαν πάνω κάτω. Μερικές φορές ξεπρόβαλαν για μια στιγμή στο στηθαίο, ίσως για να ενθαρρύνουν τους άντρες τους, ίσως για να κρίνουν καλύτερα την απόσταση. Στην πιο μακρινή κορυφογραμμή εκατοντάδες Τούρκοι μαζεύονταν, και έτρεχαν βιαστικά πέρα δώθε, δεν μπορούσε κανείς να καταλάβει γιατί. Μερικές φορές προσπαθούσα να παρακολουθήσω τις κινήσεις ενός ανθρώπου, αλλά ξαφνικά εξαφανιζόταν ή μπερδεύονταν με άλλους, και καθώς σιγά-σιγά σκοτεινίαζε, το μόνο που φαινόταν ήταν πορτοκαλί φλόγες σε σειρά, που ξεπηδούσαν μέσα από την ομίχλη. Όλη την ώρα η βροχή χτυπούσε στο έδαφος και ο βρυχηθμός του θανάτου δεν σταματούσε ποτέ. Μέσα στην πυκνή καταχνιά η μάχη συνεχιζόταν, και όλη την ώρα οι διάσπαρτες σειρές από φορεία συνέχιζαν να προχωρούν έρποντας προς την πόλη, κουβαλώντας κάποιον που βογκούσε και ούρλιαζε, ή κάποιον που έμοιαζε εντελώς ακίνητος.

Μερικά περιστατικά πιο κοντά μου έχουν μείνει στο μυαλό μου, καθώς και μερικά λόγια από συνομιλίες, που ήρθαν σαν όνειρο και χάθηκαν ξανά, χωρίς να δύναμαι να πω πότε. Για πολλή ώρα ένας ηλικιωμένος αγρότης με έναν λερωμένο, λευκό μανδύα καθόταν δίπλα μου και κοίταζε τον καπνό μπροστά του, ακουμπώντας το πηγούνι του στην γκλίτσα του. Δύο από τους γιους του ήταν στη γραμμή βολής εκεί στον λόφο. Εξαφανίστηκε, και λίγο μετά, νομίζω τη στιγμή της επίθεσης στις πέντε, πέρασε ένας αξιωματικός με κάποιον ξένο δημοσιογράφο. «Είναι γοητευτικό, έτσι δεν είναι, κύριε, γοητευτικό!» φώναξε ο δημοσιογράφος, και με τη συνήθη ευγένεια του Έλληνα, ο

αξιωματικός απέφυγε να τον φτύσει στο πρόσωπο. Για περίπου μισή ώρα περπάτησα προς τα πίσω κατά μήκος των λόφων για να δω αν ερχόταν ενίσχυση. Στο καταφύγιο των ταγματών βρήκα παρέες από αγρότες και κατοίκους της πόλης, που βγήκαν να δουν τη μάχη ή επειδή είχαν συγγενείς εκεί. Θυμάμαι ένα μικρό πλάσματάκι, περίπου έξι χρονών, να τρέχει απελπισμένο από ομάδα σε ομάδα, φωνάζοντας, "Πατέρα, πατέρα, πού είσαι;" ενώ τα δάκρυα έμοιαζαν να τρέχουν από το μικρό του σώμα. Κάποιος του έδωσε ένα πορτοκάλι, ελπίζοντας να το κάνει να ξεχάσει τον πατέρα του για λίγο, αλλά δεν ξέρω αν τα κατάφερε, γιατί το έχασα από τα μάτια μου μέσα στο πλήθος.

Επιτέλους το έλεος της νύχτας έβαλε τέλος στη μέρα και νιώθοντας σαν τον «*Άνθρωπο του Εγκλήματος όταν επιτέλους το πρωϊκό κανόνι ησύχασε στο Σεντάν*», ξάπλωσα σε μια άδεια σκηνή και προσπάθησα να κοιμηθώ. Αντιλήφθηκα ότι, καθώς η προέλαση ήταν αδύνατη, έπρεπε να υπάρξει υποχώρηση. Και έτσι έγινε, γιατί ακριβώς μετά το ξημέρωμα του Σαββάτου, 15 Μαΐου, βρήκα τους Έλληνες να αποσύρονται από τις προχωρημένες θέσεις στους λόφους και να συγκεντρώνονται γύρω από τις τουρκικές πυροβολαρχίες στο Ιμαρέτ που σκαπανείς τις ενίσχυαν με οχυρώσεις. Αν οι Τούρκοι είχαν επιτεθεί, θα μπορούσαν να μας είχαν κυνηγήσει στην πόλη και πιθανώς να βγαίναμε από αυτήν, αλλά πάντα αργούν να ακολουθήσουν κάποιο πλεονέκτημα. Μπορούσα να τους δω να κλέβουν σταδιακά στις θέσεις που είχαμε εγκαταλείψει και να τριγυρνούν σε ομάδες αναζητώντας τους νεκρούς. Που και που ο εμφανής ενθουσιασμός μας έλεγε ότι είχαν βρει κάποια πτώματα και τσακώνονταν για τα ρούχα καθώς τα έσκιζαν. Από καιρό σε καιρό ένα κανόνι στην Άρτα έστελνε μια οβίδα καταμεσής, και ήταν ευχάριστο να τους βλέπουμε να τρέχουν μακριά παραβλέποντας την απαίσια δουλειά τους. Αλλά για όλο το υπόλοιπο της ημέρας συνέχισαν να παρατάσσουν όλο το στρατό τους σε μεγάλους αριθμούς, σαλπίζοντας και φωνάζοντας, αν και δεν τολμούσαν να προχωρήσουν.

XIII – Η ΑΝΑΚΩΧΗ

Δεν μπορεί να υπολογιστεί με καμία ακρίβεια πόσοι σκοτώθηκαν εκατέρωθεν στο Γκρίμποβο σε αυτή τη διήμερη μάχη. Ο αριθμός των τραυματιών που αναφέρθηκαν στα νοσοκομεία το βράδυ της Παρασκευής ήταν 600, αλλά συνολικά πρέπει να ήταν πολύ περισσότεροι. Ένας Άγγλος που ήταν με τους Τούρκους λέει ότι μέτρησε 476 πτώματα Ελλήνων μόνο απέναντι από τους Τούρκους. Αυτό θα ανέβαζε τους Έλληνες νεκρούς σε σχεδόν 1000, αλλά καθώς νομίζω ότι δεν είχαν δεσμευτεί περισσότεροι από 10.000 Έλληνες, αυτή η εκτίμηση είναι μάλλον πολύ υψηλή. Πιστεύω ότι περίπου 300 σκοτωμένοι και 1000 τραυματίες θα ήταν αρκετά κοντά στο σημείο και ίσως λίγο παρακάτω. Η απώλεια των Τούρκων επίσημων ήταν 192 νεκροί και 366 τραυματίες, αλλά αυτό αποκαλείται «μέση εκτίμηση» από τη δική τους πλευρά.

Και το απόγευμα εκείνου του Σαββάτου ενώ κρατούσαμε ακόμη τα υψώματα του Ιμαρέτ, θάψαμε τους νεκρούς — όσους είχαν μεταφερθεί προς τα κάτω, γιατί πολλοί έμειναν, και πολλοί θάφτηκαν από τους ξιφομάχους στο χωράφι. Το νεκροταφείο απέχει περίπου μισό μίλι από την πόλη στους πρόποδες των λόφων στα δυτικά του κεντρικού δρόμου που οδηγεί προς το Αγρίνιο και τον Κόλπο. Ένα τμήμα σκαπανέων εργαζόταν στους τάφους από νωρίς το απόγευμα υπό την ενθάρρυνση του στρατιωτικού ιερέα, που έκανε και λειτουργία στο παρεκκλήσι όποτε έφταναν δύο ή

τρία σώματα (ή ξεχωριστή λειτουργία για έναν αξιωματικό) και κατά διαστήματα βιαζόταν στο σκάψιμο, καπνίζοντας τσιγάρα στο μεσοδιάστημα. Οι στρατιώτες μεταφέρονταν σκεπασμένοι με τις κουβέρτες τους πάνω σε φορεία που ακόμα κολλούσαν φρικτά από το αίμα τους. Τους ξάπλωναν στην τάφρο ντυμένους με τις στολές τους χωρίς το παλτό. Τα πουκάμισά τους ήταν κουρελιασμένα και βρώμικα από την εκστρατεία, τα ξυπόλυτα πόδια τους έβγαιναν μέσα από τρύπες των παπουτσιών τους και μερικές φορές έβλεπες τα υπολείμματα από τις κάλτσες τους που ίσως είχαν επισκευαστεί σωστά όταν έφευγαν από το σπίτι. Τα χέρια και τα πόδια τους ήταν δεμένα με κορδόνια ή μαντήλια όπως συνηθίζεται σε όλη την Ελλάδα, νομίζω για να εμποδίσουν το φάντασμα του νεκρού να περπατήσει. Κανείς δεν είχε σταθεί να τους κλείσει τα μάτια τους, ούτε υπήρχε κανείς να τους θρηνήσει, αλλά σίγουρα κάπου αλλού θα τους θρηνούσαν — στην Ηλεία ή την Ιθάκη, ή την Σπάρτη και ίσως, όπως ο πολεμιστής στον Βιργίλιο, κάποιοι θυμήθηκαν τον αγαπητό Άργο καθώς έπεφταν νεκροί. Κάθε δύο και τρεις δωδεκάδες από αυτούς τοποθετούνταν δίπλα-δίπλα στη σειρά, μόλις το όρυγμα ήταν αρκετά μεγάλο, και το χώμα φτυαρίζονταν γρήγορα στα πρόσωπά τους.

“Τελευταίος ασπασμός προς θνήσκοντα αξιωματικόν”. (Πηγή : Ιστορία του Ελληνοτουρκικού πολέμου: από της ενάρξεως της τελευταίας Κρητικής επαναστάσεως μέχρι του πέρατος του πολέμου, γραφεία επί τη βάσει των επισήμων εγγράφων και των ασφαλεστέρων πληροφοριών μετά πολλών εικόνων και τοπογραφικών χαρτών / Ηλία Ι. Οικονομοπούλου, Εν Αθήναις: Εκδοτικόν κατάστημα Γεωργίου Δ. Φέξη, 1897).

Οι δέκα αξιωματικοί είχαν χωριστούς τάφους. Τους μετέφεραν μέσα σε πρόχειρα μικρά φέρετρα από μαύρο καμβά, με τα καπάκια, στολισμένα με μεγάλους λευκούς σταυρούς, που τα μετέφεραν μπροστά τους σαν σημαίες. Φύλλα δάφνης και μικρά κομμάτια λουλουδιών ήταν στρωμένα πάνω στα σώματα και οι πληγές τους ήταν κρυμμένες από τούφες βαμβάκι. Σχεδόν όλοι είχαν πυροβοληθεί στο κεφάλι. Τέσσερις ή πέντε από αυτούς τους ήξερα εξ όψεως καθώς τους συναντούσα στους δρόμους ή στο μέτωπο. Ήταν ντυμένοι με τις αιματοβαμμένες στολές τους, σχεδόν το ίδιο κουρελιασμένες και βρώμικες όσο των ανδρών τους. Στο παρεκκλήσι δύο ιερείς έψαλλαν ψαλμούς και προσευχές πάνω τους με το ορθόδοξο εκείνο κλαψούρισμα και τρεμούλιασμα. Ένας από τους αξιωματικούς είχε τα δύο αδέρφια του να τον ακολουθούν. Πάνω από τον συνταγματάρχη Γιαννόπουλο του βου συντάγματος, μερικοί στρατιώτες έκλαιγαν έτσι όπως θα μπορούσα κάλλιστα να ευχηθώ κι εγώ να με κλάψει κάποιος στρατιώτης ή σύντροφος Ιππότης του Αγίου Πνεύματος. Οι άλλοι θάφτηκαν χωρίς να τους πενθεί κανείς.

Όταν τελείωσαν οι προσευχές και κάηκε το θυμίαμα, υπήρξε μεγάλη αναμονή μέχρι να φτάσει ο στρατηγός Μάνος με το επιτελείο του. Τον υποδέχτηκε μια παρέα κόκκινων Ιταλών, που στο μεσοδιάστημα προσπαθούσαν να μάθουν πώς να παρουσιάζουν όπλα. Μετά από κάποιες κουβέντες και διαφωνίες, οι τάφοι σκάφτηκαν αρκετά μεγάλοι για να χωρέσουν τα φέρετρα των αξιωματικών και επικράτησε μια ευπρόσδεκτη σιωπή ενώ ο Στρατηγός στάθηκε μπροστά για να μιλήσει. Ήταν ένας μικρόσωμος γκριζογένης άντρας με λυπημένα και κουρασμένα μάτια και τρόπους απaráμιλλης ευγένειας. Μίλησε σύντομα, με αληθινό στρατιωτικό συναίσθημα, αλλά με λόγια που δύσκολα μπορούσες να τα ακούσεις. Άλλοι ακολούθησαν με πολύ μεγαλύτερη ευγλωττία και χειρονομίες γεννημένων ρητόρων. Είναι εύκολο να αδικείς φυλές που βρίσκουν τόσο μεγάλη παρηγοριά στη ρητορική, αλλά δεν μπορούσα να μην θυμηθώ εκείνη την άλλη ταφή στην αρχή ενός πολέμου για ιδέες σίγουρα όχι πιο σημαντικές από αυτήν, όταν ο Περικλής επαίνεσε αυτούς που είχαν φανεί γενναίοι όχι μόνο με λόγια αλλά και με πράξεις. Και για πρώτη φορά φάνηκε να καταλαβαίνω γιατί οι καλύτεροι των Ελλήνων είχαν επιμείνει τόσο έντονα στη σημασία αυτής της γνωστής διάκρισης. Καθώς τα στρατεύματα βρίσκονταν σε υπηρεσία στην πόλη, δεν ακούστηκαν πυροβολισμοί, και πριν τελειώσουν οι ομιλίες, έφυγα μακριά. Κοντά στην πύλη του νεκροταφείου βρήκα δύο γυναίκες, που, εντελώς αδιάφορες από τη γειτονική τελετή, έφτιαχναν με τα δάχτυλά τους το χώμα σε έναν νέο τάφο, ενώ ένα συνετό κοριτσάκι έκλεβε τις ακατέργαστες άσπρες πέτρες από έναν άλλο τάφο και τις τοποθετούσε στην θέση που ήταν το κεφάλι του νεκρού. Ρώτησα αν ήταν σύζυγος ή πατέρας που σκοτώθηκε στον πόλεμο. Όχι, ήταν ο παππούς, ένας πολύ ηλικιωμένος άντρας, αλλά όμως είχε σκοτωθεί από τον πόλεμο, γιατί ο στρατός είχε πάρει το αγαπημένο του μουλάρι για να κουβαλήσει πυρομαχικά, και η απώλεια είχε ραγίσει την καρδιά του, έτσι που φάνηκε να μαραζώνει και τώρα είχε θαφτεί.

Καθώς επέστρεφα στην πόλη, τα βουνά και το ποτάμι και η μακρινή θέα ήταν γεμάτα από μια φρέσκια και ηλιόλουστη ομορφιά μετά τη βροχή, ενώ ελαφριές μάζες από σύννεφα κινούνταν αργά προς τα ανατολικά, αφήνοντας τον ουρανό γυμνό. Αναλογίστηκα τους πολλούς άντρες τους τόσο όμορφους που, αν δεν ήταν η χτεσινή μάχη, θα έβλεπαν ακόμα την ομορφιά του κόσμου, και καθώς έμεινα ζύπνιος τη νύχτα και σκεφτόμουν αυτά τα πράγματα, άκουσα το θόρυβο των όπλων να

επιστρέφουν περνώντας πάνω από τον Άραχθο, μέσω εκείνης της αρχαίας γέφυρας, και κατάλαβα αμέσως ότι ο στρατός είχε εγκαταλείψει όλες τις θέσεις για τις οποίες είχε χαθεί η ζωή τους και βρισκόταν πάλι σε πλήρη υποχώρηση προς στην πόλη.

Μέχρι το πρωί της Κυριακής δεν είχε μείνει σχεδόν κανένας Έλληνας στρατιώτης στην άλλη πλευρά του ποταμού. Και το απόγευμα της Κυριακής ήρθε μια ξαφνική αναφορά ότι οι Τούρκοι επιτέθηκαν στη γέφυρα. Αμέσως ο πληθυσμός της πόλης και οι στρατιώτες ξεκίνησαν μια τρελή πορεία πανικού, τον χειρότερο πανικό που είδα ποτέ, αλλά και τον πιο σύντομο. Γιατί ένας αξιωματικός που στεκόταν σε μια γωνία του δρόμου παρείχε πολύτιμη υπηρεσία, πυροβολώντας τρεις στρατιώτες καθώς έτρεχαν και ο πανικός σταμάτησε. Όχι όμως πριν οι φρουροί της φυλακής, που πανικοβλήθηκαν, κλείσουν τις πόρτες, επιτρέποντας στους κρατούμενους να απολαύσουν την πλήρη ελευθερία τους, κάτι που έκαναν χωρίς δισταγμό.

Είχα βρει τώρα το τελευταίο και καλύτερο μου κατάλυμα στην όμορφη αλλά δυστυχισμένη πόλη. Ήταν ένα δωμάτιο σε ένα μικροσκοπικό γαλανόλευκο σπίτι κάτω στην αραιοκατοικημένη συνοικία δίπλα στο ποτάμι. Τεράστιοι έρημοι κήποι με ψηλά τείχη στέκονταν γύρω του, όλοι ερημωμένοι από τον στρατό. Ανήκε σε δύο ηλικιωμένες κυρίες και έναν αόρατο άνδρα, που είχαν όλοι ξεφύγει από την τουρκική καταπίεση στη Γιάννενα μερικά χρόνια πριν. Το δωμάτιο είχε ένα τραπέζι, δύο σανίδες για να κοιμηθώ, και αμέτρητες φωτογραφίες αγίων, έτσι που ένιωσα ξανά αρκετά πολιτισμένος. Στην πέτρινη είσοδο υπήρχε ακόμη και μια βρύση με νερό και μου επέτρεψαν να πλυθώ στα σκαλιά της πόρτας. Το παράθυρό μου είχε μια όμορφη θέα πάνω από τα κελαριστά ρεύματα και τις δίνες του ποταμού, προς τους λόφους του Ιμαρέτ και σε ολόκληρο το πεδίο της μάχης. Στον καθαρό ήρεμο αέρα της Κυριακής το απόγευμα μπορούσα να δω λεπτές μπλε στήλες καπνού να υψώνονται από όλες τις θέσεις στους λόφους όπου οι μάχες ήταν πιο σφοδρές. Οι Τούρκοι είχαν ξεγυμνώσει εκεί τους νεκρούς, τους είχαν μουσκέψει με πετρέλαιο και τους έκαιγαν με ένα σωρό από βρεγμένα ξύλα ανάμεσα στα βράχια. Μάλλον έκαψαν μόνο τους Χριστιανούς, γιατί οι Μωαμεθανοί δεν καίνε τους νεκρούς τους, αλλά σε κάθε περίπτωση ήταν ότι καλύτερο μπορούσαν να κάνουν. Ωστόσο, ήταν ένα θλιβερό θέαμα, και ακόμα πιο λυπηρό ήταν να βλέπω τις μαύρες μορφές τους να σέρνονται ανάμεσα στις παλιές πυροβολαρχίες που είχαμε εγκαταλείψει, αντικρύζοντάς τες πέρα από το ποτάμι, ακριβώς σε απόσταση αναπνοής από το παράθυρό μου.

Στη μέση εκείνης της νύχτας με ξύπνησε ένα βίαιο ξέσπασμα πυροβολισμών από την πλευρά του ποταμού. Σε αντίθεση με τη σύνεση της κατάστασης, είχα ξεγυμνωθεί, αλλά σκεπτόμενος ότι τώρα επιτέλους οι Τούρκοι είχαν αποτολμήσει να ορμήσουν τη γέφυρα για μια νυχτερινή επίθεση (πράγμα που θα μπορούσαν να κάνουν χωρίς σοβαρές απώλειες ξανά και ξανά), έτρεξα καθώς έβγαινα στο δρόμο για να δω. Ακούστηκαν μερικοί ακόμα πυροβολισμοί, και μετά όλα έμειναν ακίνητα, και τα αστέρια συνέχισαν να λαμπυρίζουν. Καθώς περίμενα, με έπιασε ξαφνικά ένας τρομερός πόνος, υποθέτω από το κρύο, και γύρισα πίσω στο σανιδένιο κρεβάτι μου, άκαμπτος και λαχανιασμένος. Ο Μαύρος, υποθέτοντας ότι θα πέθαινα, έτρεξε ουρλιάζοντας στο διαμέρισμα των ηλικιωμένων γυναικών και αμέσως μια από αυτές έτρεξε δίπλα μου. Ήταν ένα ευγενικό πλάσμα, με πρόσωπο σαν έναν από εκείνους τους εκδικητές που κυνηγούν τον ένοχο για το καλό του. Χωρίς να χάσει στιγμή, άρχισε να χτυπάει και να ζυμώνει στο στομάχι μου με τις σφιγμένες γροθιές της μέχρι

που θα μπορούσα να την είχα σκοτώσει κι αυτήν και τον εαυτό μου από τον πόνο. Χωρίς να προσέξει την αγωνία μου, έκοψε ένα επίπεδο τετράγωνο κομμάτι ψωμί από ένα καρβέλι, κόλλησε ένα όρθιο σπίρτο σε κάθε γωνία, το τοποθέτησε προσεκτικά στο μέση στα πλευρά μου και άναψε τα σπέρτα, έτσι ώστε να φαίνονται σαν ένας λαμπρός βωμός που καίει προς τιμήν κάποιου Κινέζου θεού της όρεξης. Παίρνοντας ένα γυάλινο ποτήρι, το αναποδογύρισε πάνω από εκείνο το βωμό και μετά έμπηξε τις άκρες του βαθιά μέσα στη σάρκα μου. Οι φλόγες, αφού έκαψαν αμέσως τον αέρα μέσα στο ποτήρι, έσβησαν και, δημιουργώντας ένα κενό αέρα, φαινόταν σαν όλο το περιεχόμενο του σώματός μου να τραβιόνταν μέσα σ' αυτό το ποτήρι προκαλώντας μου τον μεγαλύτερο πόνο. Στο μεταξύ, η θεά του πεπρωμένου, σηκώνοντας τα μάτια και τα χέρια της στον ουρανό, άρχισε να μουρμουρίζει προσευχές και λόγια μαγικά, που δυστυχώς δεν μπορούσα να καταλάβω. Αλλά κοιτάζοντάς αυτήν και μετά το ποτήρι και θυμούμενος μια Θεσσαλική σκηνή στον Απουλήιο, ξέσπασα σε γέλια, και ίσως οι μαγικές λέξεις είχαν αποτέλεσμα, έτσι η ανάκτηση των δυνάμεών μου από λεπτό σε λεπτό προχωρούσε καλά. Πριν περάσει μια ώρα, ο πόνος είχε φύγει, και η ηλικιωμένη γυναίκα, καθώς με σκέπαζε με μια κουβέρτα, ανακοίνωσε ότι αν δεν ήταν επιτυχείς αυτές οι μαγείες, θα είχε δοκιμάσει μια άλλη μέθοδο ακόμα πιο ισχυρή, αλλά το μυστικό της πλησιάζει πολύ τα βάθη της ύπαρξης για να επαναληφθεί ξανά.

Την επόμενη μιάμιση μέρα έπεσε πάλι βροχή και η βρομιά και η δυστυχία της πόλης έγιναν σχεδόν αφόρητες. Είχαμε χάσει κάθε είδους αυτοσεβασμό, ντροπή ή ευπρέπεια. Περιπλανιόμασταν άσκοπα, οξύθυμοι και κτηνώδεις, αναζητώντας κυρίως κάτι να φάμε, αλλά και αναζητώντας να ξεφύγουμε από τη φρίκη. Δεκάδες επίδοξοι λιποτάκτες επαναφέρθηκαν υπό φρουρά, και πολλοί έφυγαν στα βουνά, για να παραμείνουν ως ληστές, ο τρόμος όλων όσων είχαν ακόμη κι ένα κουρέλι να χάσουν. Στη θέση τους, δεν έχω καμία αμφιβολία, θα έπρεπε να είχα καταδικαστεί και εγώ, ειδικά αν μπορούσα να ζήσω ληλατώντας οποιονδήποτε πολίτη του Κονσέρτου της Ευρώπης. Οι υπόλοιποι στεκόμασταν στο χώμα, κοιτώντας ο ένας τον άλλο, και χαμογελώντας με ειρωνικά χειροκροτήματα όταν τα όπλα μας έριχναν μια περιστασιακή οβίδα ανάμεσα στους Τούρκους ή ακούγονταν ένα μακρινό μπουμ από την Πρέβεζα.

Όμως το απόγευμα της Τρίτης 18 Μαΐου, μια εξαιρετική αλλαγή μας διαπέρασε όλους. Στις πέντε ακούστηκε ο ήχος μιας τρομπέτας που φυσούσε και ξαναφυσούσε πέρα από το ποτάμι, και μια μικρή παρέα φάνηκε να πλησιάζει τη γέφυρα και να κυματίζει μια μεγάλη λευκή σημαία μπροστά της. Ήταν ο Τούρκος Πρόξενος, με τον Φουάτ Μπέη, εκείνον τον τύραννο της Φιλιπιάδας, και δύο τρεις Τούρκους αξιωματικούς. Είπαν ότι είχαν τηλεγράφημα από την Κωνσταντινούπολη για ανακωχή. Τους είπαν ότι θα μπορούσαν να περάσουν τη γέφυρα αν επέτρεπαν να τους δέσουν τα μάτια. Αυτοί το αρνήθηκαν και ο ταγματάρχης Σούτσος του ιππικού στάλθηκε πίσω - μπρος σ' αυτούς για τη διεξαγωγή των διαπραγματεύσεων. Λίγο πριν τις επτά ακούστηκε κροτάλισμα πάνω από τη γέφυρα για τελευταία φορά, και μια τρομπέτα που φυσούσε μπροστά του. Στις επτά η ώρα, ιδού! από τη μεγάλη μας πυροβολαρχία στο λόφο του στρατώνα μια λευκή σημαία κυμάτιζε, και απαντήθηκε από μια λευκή σημαία στο Ιμαρέτ. Ο πόλεμος των τριάντα ημερών είχε τελειώσει. Είχε αρχίσει την Κυριακή του Πάσχα, στις 18 Απριλίου, και το απόγευμα της Τρίτης, στις 18 Μαΐου, τελείωνε.

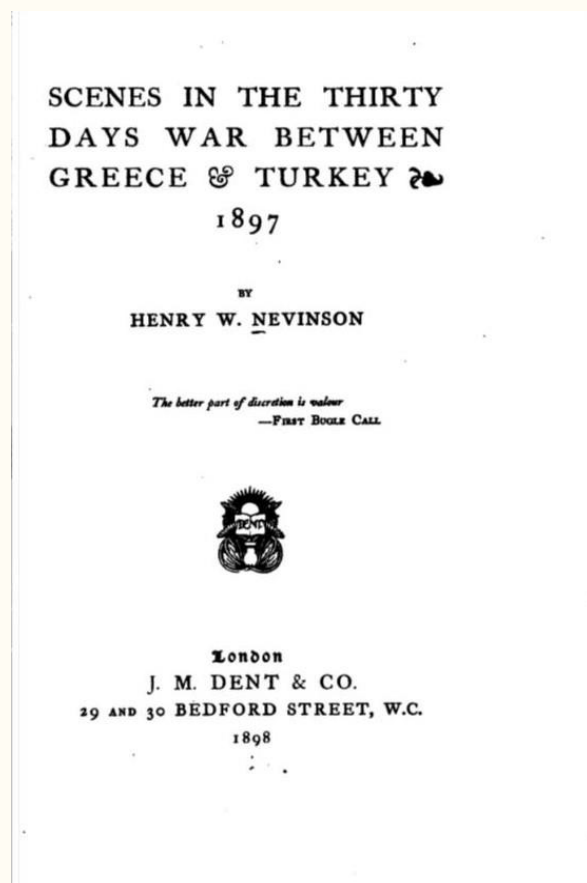
Άρτα 1904. Εγκαίνια μνημείου Αρτινών πεσόντων στον "ατυχή" Έλληνοτουρκικό πόλεμο του 1897. (Αρχείο Ανδρέα Οικονόμου).

Αμέσως όλη η πόλη ξέσπασε σε χαρά. Ήταν λυπηρό να το βλέπω. Εδώ δεν υπήρχε καμία νικηφόρα ειρήνη που κερδήθηκε με κόπο, κανένα ικανοποιημένο και θριαμβευτικό τραγούδι του «Γυρίζουμε σπίτι, αδέρφια, σπίτι»..... Σακατεμένη από την παρέμβαση των Δυνάμεων στην Κρήτη και από μακροχρόνιες απειλές αποκλεισμού, στερημένη από προδοσία ή άλλον ανεξήγητο λόγο για κάθε όφελος από τον στόλο της, αγύμναστη, απαίδευτη, εμποδιζόμενη από τον ενθουσιασμό της, η Ελλάδα ηττήθηκε απελπιστικά και τώρα βρισκόταν στο έλεος του πατρογονικού βασανιστή της. Αυτό ήταν το τέλος της ευγενούς προσπάθειάς της για λογαριασμό των αδελφών της πάνω από τη θάλασσα. Όλοι οι εχθροί της ελευθερίας σε όλο τον κόσμο ήταν γεμάτοι θρίαμβο. Τότε πώς θα μπορούσαμε να τραγουδήσουμε: «Γύρισε και μην ανησυχείς, ω Ελευθερία, στρέψε το αθάνατο πρόσωπό σου, εκεί που το μέλλον, μεγαλύτερο από όλο το παρελθόν, ετοιμάζεται γρήγορα, σίγουρα για σένα». Ήμασταν πεινασμένοι, βρεγμένοι, ηττημένοι και άθλιοι, άρρωστοι από τη δυσσομία, φθαρμένοι από πυρετό, βασανισμένοι από χοληρικούς πόνους. Στα νοσοκομεία είχαν ξεσπάσει διφθερίτιδα και τύφος. Ήμασταν περικυκλωμένοι από κάθε μορφής αγωνίας και θάνατο. Ωστόσο, καθώς τα μαγαζιά ανέβαζαν τα παντζούρια τους και άπλωναν τα υπολείμματα των εμπορευμάτων τους, οι άντρες πήγαιναν πίσω και μπροστά πάνω-κάτω στον μακρύ και βρώμικο δρόμο επευφημώντας και γελώντας και χαιρετίζοντας ο ένας τον άλλον σαν να είχε έρθει επιτέλους ο παράδεισος της νίκης.

Το επόμενο βράδυ έδωσα ένα αποχαιρετιστήριο δείπνο σε τέσσερις αξιωματικούς του πυροβολικού τους οποίους είχα γνωρίσει εκείνες τις καλύτερες μέρες στα Πέντε Πηγάδια. Απλώσαμε το φαγητό σε ένα κομμάτι σανίδι δίπλα στα χαρακώματα τους κάτω από τις πορτοκαλιές, κοντά στο ποτάμι, και καθίσαμε εκεί στο σκοτάδι μέχρι αργά το βράδυ, ενώ αμέτρητες πυγολαμπίδες λαμπύριζαν γύρω μας. Εν τέλει,

σερβίροντας ένα κρασί σαν από το ξέπλυμα μπουκαλιών με φάρμακο, αλλά παρόλα αυτά αληθινό κρασί και πολύ ευπρόσδεκτο, τους ζήτησα, με μεγάλη τόλμη, να πιούν μαζί μου στο μέλλον της Ελλάδας. Οι κακόμοιροι ήξεραν ότι το παιχνίδι είχε τελειώσει: η χώρα τους είχε καταστραφεί. Η δική τους καριέρα είχε τελειώσει. Δεν θα πυροβολούσαν ποτέ ξανά ούτε θα άκουγαν το μουρμουρητό από τις οβίδες τους που έσβηναν μακριά. Αλλά σηκωθήκαμε όλοι όρθιοι, τσουγκρίσαμε τα ποτήρια και επαναλαμβάνοντας «Στο μέλλον της Ελλάδας!» ήπιαμε σιωπηλά και μετά χωρίσαμε. Νομίζω ότι ήταν η πιο θλιβερή πρόποση που έχω κάνει ποτέ ανάμεσα στους γιους των ανθρώπων.

Πριν ξημερώσει την επόμενη μέρα (20 Μαΐου) έριξα μια τελευταία ματιά στη γέφυρα και την όμορφη πόλη και έφυγα μέσα από τη λάσπη και τη βρωμιά, νότια, πάντα νότια. Το απόγευμα της επόμενης μέρας κολύπησα πολύ έξω στον Κορινθιακό Κόλπο και ξανά είδα το φως του ηλιοβασιλέματος πάνω στα χιόνια του Ερυμάνθου. Στην Πάτρα πούλησα τα δύο αλογάκια που ταξίδευαν δίπλα-δίπλα από τότε που αφήσαμε το χωριουδάκι τους στις ανατολικές πλαγιές της Πίνδου. Είχαν δεθεί περισσότερο από αδέρφια, και όταν διαφορετικοί ιδιοκτήτες τα αγόρασαν και προσπάθησαν να τους απομακρύνουν, στήλωσαν και τα τέσσερα πόδια τους γερά στη σκόνη, έστρεψαν τα μάτια τους ο ένας στον άλλο και αρνήθηκαν να κουνηθούν. Και για αυτούς η καλύτερη εποχή της συντροφικότητας είχε τελειώσει.....

Το εξώφυλλο του βιβλίου του Henry Woodd Nevinson.

Copyright

© Αναστασία Καρρά

Η εργασία είναι μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα. Απαγορεύεται η αναδημοσίευση επί χρημάτων και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου, με οποιονδήποτε τρόπο ή μορφή, τμηματικά ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή σε άλλη διασκευή, σύμφωνα με τον Ν.2387/1920 (όπως έχει τροποποιηθεί με τον Ν. 2121/1993 και ισχύει σήμερα) και κατά τη διεθνή σύμβαση της Βέρνης (η οποία έχει κυρωθεί με τον Ν. 100/1975), χωρίς τη γραπτή άδεια του συγγραφέα.

ΑΡΤΑ 29.03.2025